

Reform Ockupation – Tjeckoslovakien 1968 (utdrag)

Följande två artiklar, den ena av den tjeckoslovakiska ekonomen Ota Šik, den andra av den norske statsvetaren Arne Olav Brundtland är båda hämtade från boken *Reform Ockupation – Tjeckoslovakien 1968* som gavs ut den av det svenska Utrikespolitiska Institutet 1968.

Ota Šik var ledande reformekonom i Tjeckoslovakien och hans idéer spelade en stor roll i debatten om utvecklingen i Tjeckoslovakien under ”Pragvåren”, inte minst inom den svenska vänstern (även om få av debattörerna verkligen hade läst något av Šik). Det kan därför vara intressant och lärorikt att låta honom själv komma till tals och framlägga sina synpunkter.

Arne Olav Brundtland gör ett försök att förklara invasionen med utgångspunkt från Sovjetunionens säkerhetspolitiska intressen. Denna lite mer ovanliga förklaringsmodell innehåller nog en del av sanningen, men det är nog få som är beredda att acceptera den som den viktigaste anledningen till Moskvas beslut att ta till militärt våld för att sätta stopp för det tjeckoslovakiska experimentet.

Innehåll

Det nya planhushållningssystemet i Tjeckoslovakien.....	1
En säkerhetspolitisk tolkning av invasionen	14

Det nya planhushållningssystemet i Tjeckoslovakien*

av Ota Šik

I början av förra året påbörjades i Tjeckoslovakiska socialistiska republiken förverkligandet av ett nytt planhushållningssystem, vilket såväl till formerna som till omfattning fastslagits av det tjeckoslovakiska kommunistiska partiets 13:e kongress. Man bestämde sig för att genomföra en förändring av genomgripande omfattning i syfte att fastställa de grundläggande villkoren för det socialistiska samhällets framtida utveckling i vårt land. Låt oss här i korthet erinra om de främsta orsakerna till och målen för denna förändring, dess särdrag och kännetecknande karakteristika.

Under de första utvecklingsåren kunde den tjeckoslovakiska socialistiska hushållningen notera en mycket snabb produktionsökning och följaktligen även en höjning av befolkningens levnadsstandard. Den industriella basproduktionens expansion förverkligades främst genom att man upprättade nya fabriker, utvidgade redan befintliga företag och i industrin inkorporerade en väsentligt utökad arbetskraft, bl.a. genom överförandet av lantarbetare till industrin och anställning av kvinnor, vilka tidigare sysslade endast med hushållsarbete. Sålunda kunde produktionsökningen till stor del hänföras till basproduktionens extensiva utveckling och de nyttjade faktorerna, men därtill bidrog även en höjning av arbetsproduktiviteten, som hölls på hög nivå, särskilt under de första åren.

Denna initialtakt i arbetsproduktivitetsnivå skulle under årens lopp gradvis sjunka. De främsta orsakerna till denna nedgång låg – inom ramen för den totala ekonomin – i att man inte tillräckligt förbättrat och moderniserat den tekniska produktionsbasen liksom även i att den industriella maskinutrustningen blivit föråldrad och försliten.

Vad beträffar redan existerande fabriker och förfogandet över erfaren personal, så var deras återupprustning mycket otillfredsställande eftersom de stora amorterings- och ackumuleringsfonderna huvudsakligen var inriktade på expansion eller uppförande av nya fabriker och verkstäder. Men dessa nya anläggningar stod ofta inte på sådan teknisk nivå att de var i stånd att förbättra produktionsteknologin. Personalen hade dessutom en föga tillfredsställande utbildning, eftersom den till stor del bestod av arbetare som helt nyligen inlemmats i industrin. Dessa yttringar sammantagna hade till följd att de nya fabriker, till och med efter flera års drift, hade en lägre produktivitetsnivå än äldre företag.

Om dessa orsaker, på det nationella planet inverkar negativt på stegringen av arbetsproduktiviteten, så fortsatte likväl denna stegring. Men av den produktivitetsökning som kunde tas ut av den enskilde arbetaren, så togs en allt större andel i anspråk för investeringar. Detta hängde samman med en fortlöpande ökning av kostnaderna för investeringar i ytterligare produktionsenheter. Följden blev generellt en avtagande effektivitet hos investeringarna och i grundkapitalet. Att investeringarna växte mycket snabbare än samhällsproduktionen i allmänhet var däremot inte följden av alltför höga kostnader för införandet av nya tekniska förfaranden, vilka lovade en kompenserande besparing i fråga om arbetskraft.

Detta var resultatet av en avtagande effektivitet i investeringarna samtidigt som dessa kvantitativt sett ökade, vilket förorsakade en successiv sänkning av den allmänna produktiviteten – i detta sammanhang hopräknades utfört arbete och arbetskraft – varvid relationerna mellan dessa sammanslagna faktorer och produktionen blev allt mindre gynnsamma.

* Denna artikel skrevs för den franska tidskriften *Analyse et Prévision* kort innan förf. blev vice regeringschef i april 1968. Šik avgick i sept. s.å.

Produktionens allmänna utveckling, det allt kraftigare sinandet av extensiva tillväxtresurser, den tekniska utvecklingens otillräcklighet, den avsaknade takten i arbetsproduktiviteten och den snabba sänkningen av produktionsfondernas effektivitet var orsakerna inte bara till att nationalinkomsten minskade utan också till att befolkningens levnadsstandard sjönk. Samtidigt gav sig en växande klyfta mellan produktion och behov till känna. Strukturen för produktion av konsumtionsvaror blev allt mer oförenlig med befolkningens efterfrågan, och tillverkningen av produktionsmedel svarade heller inte mot producenternas behov. Resultatet blev, att lagren av onödiga och icke efterfrågade varor ökade i takt med omfånget av icke tillfredsställda behov. Dessutom producerades endast ett fåtal icke förut kända produkter av hög kvalitet, vilka skulle ha kunnat skapa nya behov och därmed bidragit till att öka konsumtionen.

I ett så utvecklat men tyvärr så relativt litet land som vårt, där tillgången på råvaror och en alltför liten inrikesmarknad tvingar oss till ett omfattande handelsutbyte, framkallar en sådan ogynnsam utveckling speciellt negativa konsekvenser. Så sjunker t.ex. framställningskostnaderna långsammare än i flertalet andra industrialiserade länder, produktionen och vad vi har att erbjuda anpassar sig inte smidigt efter de snabba växlingarna i efterfrågan på världsmarknaderna, den alltför långsamma utvecklingen av produkternas kvalitet och tekniska nivå och det ringa utbudet av nya och tilltalande produkter resulterar oundvikligen i att vi allt snabbare lider förluster i utrikeshandeln. Tvånget att ständigt behöva höja exporten för att få möjlighet att importera vissa nödvändighetsvaror inverkar också negativt på nationalinkomsten. Och trots en ökning var det under de senaste åren omöjligt att få förlusten i betalningsbalansen att försvinna och därmed även dess skadliga inverkan på produktionsökningen.

Ingående analyser har visat, att den främsta orsaken till dessa brister fanns att söka i det allmänna planerings- och förvaltningssystemet, vilket särskilt under de sista åren inte alls svarade mot den nivå vår ekonomiska utveckling uppnått.

Låt mig i korthet belysa, hur detta system, genom att uppställa den kvantitativa ökningen av produktionen som främsta mål, var ur stånd att bringa produktionsutvecklingen till ett maximum av effektivitet, att förbättra dess kvalitet, att oavbrutet uppmuntra till programförnyelse och att smidigt anpassa sig till de strukturella förändringarna. Effektivitet, kvalitet och programförnyelse är oskiljaktigt förbundna med produktionstekniken och kan alltså inte tryggas annat än inom de ekonomiska enheter som har ansvar för produktionen.

I kretsar utanför produktionsprocessen är ingen i stånd att skapa sig en bild av den lämpligaste tekniken och teknologin för tillverkning av en viss produkt och inte heller att dra en maximal förtjänst ur alla nedlagda kostnader. Det är endast det producerande företaget som kan upptäcka alla möjligheter som medför en förbättring av produkterna, som kan tillämpa lämpliga program och permanent och smidigt anpassa dessa till konsumentens efterfrågan, som ständigt förändras. Bara företagets ledande kretsar, ingenjörerna, teknikerna och forskarna, projekterings- och forskningsavdelningarna, innovatörer och uppfinnare är i stånd att trygga en permanent och effektiv tillväxt av produktionens tekniska och kvalitativa omfattning. Härav följer att för att öppna vägen till eget initiativ så bör man i första hand ge företagen beslutanderätt och i andra hand uppmuntra deras intresse för en önskvärd utveckling.

Emellertid gjorde planhushållningssystemet i allmänhet att ett företag varken hade möjlighet eller intresse att sträva efter en dylik utveckling av produktionen, utan ledde dem till slutsatsen att det inte var fördelaktigt för dem att ta initiativ till förslag om en effektivare expansion, att avslöja sina disponibla reserver, att alltför ofta införa nya produkter i programmet eller att byta produktionsteknologin etc.

Den vilja som i detta system spred sig från de centrala instanserna ut till företagen, var i princip inriktad på en permanent ökning av produktionsvolymen och på alla kortfristiga normer därom, medan de påstådda kvalitativa normerna (arbetsproduktivitet, vinst, framställningskostnad m.m.) i sin tur tvingade företagen att öka sin produktion så snabbt som möjligt (exempelvis: ju oftare man förnyade sitt program, dess mindre förmånlig var arbetsproduktiviteten enligt planen och tvärtom). Det hörde till regeln att de mål som uppställdes i femårsplanerna visade sig ogenomförbara redan första eller andra året, sett ur de ekonomiska realiteternas synpunkt, och detta gjorde det nödvändigt att vidta ändringar i årsplaneringen. På så sätt kom produktionen de facto att bestämmas av denna, så att de nödvändiga långfristiga perspektiven förlorades ur sikte. Eftersom årsplanen, vars genomförande var avgörande för den disponibla lönevolymen, alltid utgjorde ett resultat av diskussioner och motstridiga intressen mellan de centrala instanser och det företag, som segrade, om det förstått att väl maskera sina reserver, och därigenom fick sig ålagt en relativt lätt genomförbar plan, så intresserade sig företagen för kortfristiga kvantitativa resultat. Denna inställning stod i uppenbar motsättning till de existerande möjligheterna att gynna en effektiv och kvalitativ ökning av produktionen.

Det vore fel att tro, att detta sakernas tillstånd skulle kunna rättas till bara genom en uppmjukning eller en mer realistisk uppfattning om planeringen eller genom att kontrollera produkternas kvalitet genom självständiga organ. Också dessa teorier har omsatts i praktiken av våra planhushållare, men det enda resultatet blev lättare utförbara planer och ett överskott av utomstående kontrollorgan. Men varken lätt genomförbara planer eller begränsade planer som gav premier åt företag som genomförde den förutsedda ökningen, premier vilka översteg dem som förutsetts för större ökningar än den förutsedda, och inte heller ett vidlyftigt nät av yttre kontroller, kunde neutralisera företagets intresse för en kortfristig kvantitativ ökning eller uppmuntra dem till att sträva efter effektivare och verkligt optimal ökning.

Om man med *optimal* menar en evolution som i sig strikt förenar alla produktionens olika aspekter (balanserad ökning av produktionsvolymen, maximal räntabilitet och effektivitet, kvalitativ utveckling av bruksföremål) icke endast på det makro-ekonomiska planet, men jämväl även efter mikro-ekonomiska mått, torde man inte kunna egga företaget till en optimal utveckling vare sig genom ett system av rent kvantitativa normer eller genom ett system av motsägande normer, som i själva verket är omöjliga att sammanjämka för de centrala instanserna.

Erfarenheten av talrika omorganisationer och omstöpningar av planerings- och förvaltnings-systemet har visat, att både vid tillämpningen av lätt utförbara planer och vid utnyttjandet av begränsade normer, har företagen alltid intresse av att sträva efter en snabb produktionsökning med hjälp av rent extensiva resurser (ett maximum av investeringar, nya förmågor, arbetskraft eller arbetsintensitet), medan det inskränker till ett *strikt minimum* en förnyelse av produkterna och förändringar i de teknologiska förfarandena. Eftersom det centrala organet inte kan upplysa om möjligheterna till en mer effektiv och kvalitativ utveckling inom företagen och följaktligen inte heller kan fastställa dessas optimala utveckling, och det centrala organet dessutom strävar efter att ålägga företagen ett imperativt samband mellan deras egna intressen (baslöner eller premier) och de kvantitativa normer som det självt fastslår, så orienterar detta centrala organ i sin tur företagets hela intresse mot ett enda, långt ifrån optimalt mål – antingen intresset att genomföra en enda, avgörande norm på tillväxten (bruttoproduktionen, produktionen av varorna, nettoproduktionen etc.) eller det intresse som är bundet vid flera olika index (t.ex. varuproduktionen, vinster, produkternas omfattning etc.) I varje fall har företagen inte uppmuntrats att sträva efter den optimala lösningen, utan fastmer att söka de enklaste vägarna (oftast kortfristiga, extensiva) för att nå högsta möjliga ersättning genom

uppfyllande av vissa normer även på andras bekostnad. Man måste samtidigt påminna om att fastställandet av dessa normer står under inflytande av företagets intressen.

Inget externt kontrollorgan har i vårt land någonsin lyckats påvisa de verkliga möjligheterna för en effektiv och kvalitativ ökning av produktionen om företaget självt inte hade intresse av att upptäcka dem. Dessutom är inget av dessa organ i stånd att ersätta konsumenten för att värdesätta de produkter som erbjuds honom ur de mest varierande synpunkter såsom bruksvärdet, förhållandet mellan bruksvärdet och produktens pris, förmågan att ersätta en annan produkt (frågan om utbyte) etc. Så länge konsumenten inte har ett direkt inflytande på produktionen, möjlighet att välja mellan flera producenter och att förkasta produkter som är onödiga eller av låg kvalitet osv., så länge kommer fabriker alltid att låta sig ledas av intresset för sin rent kvantitativa produktion och att påtvinga konsumenterna sina varor, och de är då inte tvingade av ekonomiska motiv att optimera produkterna.

Dessa erfarenheter, analyser och studier har sålunda fört oss fram till den slutsatsen att man i grund måste ändra karaktären av och metoderna för utarbetandet av de ekonomiska planerna, utvidga företagets befogenheter och ge dem makt att besluta över alla aspekter i produktionen, samtidigt som monetära och kommersiella synpunkter tillgodoses för att väcka deras intresse för en optimering av produktionen. Det rör sig här om en ny socialistisk syn på planering och marknadsmekanism, som å ena sidan skapar gynnsamma villkor för en optimal produktionsutveckling och som å andra sidan svarar mot hela befolkningens kollektiva intressen.

Det är odiskutabelt att marknaden ensam inte kan sitta om framtida behov och proportionerna i samhällsproduktionen och att dess utveckling sålunda måste styras av den ekonomiska planen. Men det framgår också, att då marknadsrapporter saknas är det vid ett visst stadium av utvecklingen omöjligt att organisera en effektiv produktion och låta konsumenternas intressen spela in. Slutsatsen blir, att det är genom makro-ekonomiska planer upprättade av de centrala instanserna, likaväl som genom det direkta växelspelet mellan producent och konsument, som produktionen bör utvecklas mot ett optimum som svarar mot allas intressen.

I nuvarande stund godtar redan den marxistiska teorin nödvändigheten av en viss syn på mellan planen och marknaden i den socialistiska hushållningen. Man förstår att denna teoretiska och abstrakta attityd alltjämt har motståndare. Men flertalet intresserar sig föga för lösningen av de verkliga konflikter, som framträder inom den socialistiska ekonomin, utan lutar sig företrädesvis över abstrakta avhandlingar över "ekonomiska lagar". Den viktiga punkten förblir likväl sökandet efter konkreta former och metoder för tillämpandet av nyssnämnda synen. En av dem är *det nya systemet för planhushållning*, vilket successivt genomförts i Tjeckoslovakien och som har till uppgift att återupprätta den oundgängliga balansen i vår ekonomi, förverkliga de nödvändiga förändringarna i produktionsstrukturen, öka dess effektivitet samt uppmuntra till kvalitativ förbättring.

För att undvika att planen, på grund av ett system av imperativa normer på nytt leder företagen till en extensiv och kvantitativ utveckling av produktionen, är det oundgängligen nödvändigt att genomgripande ändra dess karaktär och att omstöpa metoderna vid tillkomstprocessen.

I framtiden bör de centrala instanserna inte sysselsätta sig med andra än medellånga planeringar (femårsplaner) och långa planer (15 Å 20 år). Kortfristiga planer (årslånga eller kortare) kommer att i framtiden upprättas endast inom ramen för *chozrastjot** (företag och truster), varvid de maktavande endast får till uppgift att inom detta område övervaka att de

* Sovjetisk term; förkortning för *chozjajstvennyj rast jot*: drivande av företag på självständig ekonomisk grund.

genomförs för att ' de skall kunna integreras i de makro-ekonomiska planerna med medellång löptid.

De program som upprättats av de centrala instanserna kan då inte vara annat än förutsägelser för den långfristiga ekonomiska utvecklingen, vilka likväl bör stödja sig på en analys av de viktigare tendenserna i utvecklingen av befolkningens behov, (levnadssätt och -standard m.m.), liksom även på de faktorer som påverkar produktionen (tekniska förändringar, tillgång till råvaror och energi, befolkning etc.)

Sådana förutsägelser kan under inga förhållanden grunda sig enbart på en enkel extrapolering ur den föregående utvecklingen, även om man där kan hämta vissa antydningar rörande begränsande faktorer; nej, förutsägelsena måste stödja sig på analytiska och jämförande studier. Utan sådana förutsägelser är det omöjligt att i tid förverkliga en kvalitativ omställning i vår ekonomiska utveckling. Utan långfristiga program är det t.ex. omöjligt att förbereda omvandlingen av landets energisystem, övergången till automatisering av produktionen, omorganisationen av arbetarnas utbildningssystem, av specialiseringen inom den vetenskapliga forskningen osv. Man kan sålunda inte på allvar tala om en planhushållning för landets utveckling utan att falla tillbaka på planer och program av långfristig natur.

Femårsplanerna, som konkretiserar långfristigare planer för en kortare period, är i själva verket orienteringsplaner, likväl till en viss grad av tvångsartad natur. De har till huvudsaklig uppgift att till truster och företag lämna en nödvändig bild av den förutsedda makro-ekonomiska utvecklingen för femårsperioden med hjälp av godtagna normer vilka fastställts som vägledning (ökning av nationalproduktionen, av nationalinkomsten, av ackumuleringsfonderna, av investeringsvolymen, av tillgången på arbetskraft, av arbetsproduktiviteten, av de olika sektorernas expansionsrytm etc.).

Bortser man från ett mycket begränsat antal normer, som t.ex. berör vissa utvalda produkter för vilka planen ännu för en viss tid framåt är av imperativ karaktär, så lämnas alla andra normer ut till chozrastjot-nivån endast såsom en orientering. Den på ett nationellt plan upprättade medellånga planen för den ekonomiska makro-strukturen tillåter trusterna att skapa sig en uppfattning om de viktigaste dragen av den allmänna utvecklingen och att strukturellt och siffermässigt fastslå sina egna produktions- och konsumtionsrapporter i förhållande till närliggande inkopplade sektorer. Planen kommer då inte som hittills att fördelas på företagen genom de olika organen i berörda sektor, utan varje trust får utarbeta sin egen femårsplan, en mera konkret plan utifrån företagets kännedom om den allmänna ekonomiska utveckling som förutses av den centrala planen, samt sina egna framtidsprognoser.

Regeringens ansträngningar att förverkliga de mål som omfattas i den centrala planen fullföljs inte bara med hjälp av ett begränsat antal imperativa normer, men även – och i första hand – genom ett fullständigt system av ekonomiska instrument. Emellertid beror förverkligandet av dessa mål främst på hur pass realistiska de är och på att de verkligen är anpassade efter den ekonomiska utvecklingens konkreta behov. Vid upprättandet av femårsplanerna är det alltså mer fråga om att tillämpa metoder som är i stånd att lyfta upp förutsägelsena om de verkliga behoven och de mest effektiva möjligheterna för en framtida ekonomisk tillväxt på en högre nivå, än att till varje pris söka genomföra planens ekonomiska ålägganden, som inte garanterar den optimala ekonomiska utvecklingen. Innan man talar om nya planeringsmetoder måste man dock ta hänsyn till marknadsläget och de förändringar det orsakar inom företagen som drivfjädrar. I själva verket bör dessa ändringar i sin tur bidra till förbättring av den centrala planeringen.

I det föregående systemet var ett företags möjligheter att täcka de materiella behoven för företagets förnyelse i grund och botten beroende av fullföljandet av de ålagda planerna, och det var av föga betydelse om det hade lyckats eller inte att avyttra sina produkter eller att sälja

dem under självkostnadspris eller att genom ekonomiska eller administrativa åtgärder påtvinga dem kunden. Hädanefter skall ett företag täcka alla sina behov med egna medel. Tilldelning av medel från de centrala instanserna för löner, driftsfonder eller investeringar kommer att efter hand upphöra och företaget får sörja för sina behov uteslutande genom sin försäljning. Vad som återstår för ett företag efter avräkning av materialkostnader och amorteringar är vad man benämner bruttoinkomsten (motsvarigheten i reda pengar av nettoprodukten). På bruttoinkomsten avräknar företaget tre skatter som inbetalas till statskassan: 1) skatt på produktionsfonderna, 2) skatt på bruttoinkomsten och 3) stabiliseringsskatt.

Skatten på produktionsfonderna har som beräkningsgrund nettosaldot i grundfonderna (6 procent) och för driftsfonderna lagervärdet. Om expansionen av driftsmedlen täcks av en kredit får företaget erlagga en ränta på 4 procent. Skatten på bruttoinkomsten uppgår till i 8 procent av densamma efter avdrag av skatten på produktionsfonderna. Stabiliseringsskatten uppgår i medeltal till 2 procent av bruttoinkomsten, varierande i förhållande till tillväxten i arbetskraft och (relativt mindre) till ökningen av den genomsnittliga vinsten.

Skatterna svarar mot olika ekonomiska mål. I första hand har de till uppgift att tillförsäkra den centrala budgeten en viss inkomst, alltså en fördelning av en viss del av den erhållna vinsten till förmån för hela systemet. Skatternas natur och de fasta skattesatserna har till ändamål att inrikta företagen på deras skyldighet mot samhället och att utöva ett starkt ekonomiskt tryck på efterblivna företag. Skatten på produktionsfonderna tvingar ett företag att dra största möjliga nytta av de produktionsmedel det förfogar över. Stabiliseringsskatten, som har till ändamål att höja kostnaderna för arbetskraften, driver ett företag att sträva efter att göra besparingar på det området. Skatten är så uttänkt, att den inte bromsar utvecklingen av genomsnittslönen, men likväl inriktar intresset på att nyttja de löneutgifter, som sparats in genom en relativ minskning av arbetskraften, för att höja de återstående arbetarnas löner. Samtidigt medför stabiliseringsskatten en inkomst till centralbudgeten som medger en lönehöjning inom den tredje sektorn i proportion till höjningarna inom produktionssektorerna.

Efter avräkning av skatterna står återstoden av bruttoinkomsten till företagets förfogande. Den bör utnyttjas till att täcka arbetarnas löner och investeringarna liksom även till att skapa en reservfond och en fond för kulturella och sociala behov. Fördelningen av den återstående bruttoinkomsten inom ett företag sker efter dess eget gottfinnande. Därvid utövar de centrala instanserna endast ett indirekt inflytande på den löne- och investeringspolitik som föres av de olika företagen.

Fonderna för arbetsavlöningen utgörs av grundlönerna och andel i företagets inkomst. Grundlönen fastställs av företaget självt, men på basis av en generell lönetariff. Med stöd av denna och inom ramen för det avtal som slutits mellan företagsledningen och berörd fackorganisation fastställer företaget i början av varje år de konkreta villkoren för arbetsersättningen under loppet av kommande räkenskapsår. Storleken på andelen i företagets inkomst är direkt beroende av dettas ekonomiska resultat – ju bättre resultat, ju större andel. Om de medgivna andelarna under 1966 enligt uppgifter från Fackförbundens Centrala Råd (LO) uppgick till 2,6 procent av den centrala avlöningssumman, har man uppskattat att den för 1967 uppgick till 5 à 6 procent och att den till kommande år skulle stiga upp till 10 procent och ännu mer senare. Fördelningen av andelarna mellan arbetarna är differentierad, eftersom den andel som tillkommer de ansvariga ledarna och de goda arbetarna är större än de övrigas.

En del av bruttoinkomsten skall reserveras för företagets framtida tillväxt, för den tekniska utvecklingen och för investeringar. Man har antagit att under de första åren som det nya systemet tillämpas så utgör möjligheterna till självfinansiering endast en ringa andel av behoven, eftersom företagen ända till den 1 januari endast kunde behålla en mycket liten del av

amorteringarna, avsedda för investeringar av ringa omfattning. Företagen hade till sitt fulla förfogande endast de amorteringar som härrörde från de basfonder som trätt i verksamhet efter nyssnämnda datum, den 1 januari 1967. Därför har man förutsett, att för att finansiera kommande aktioner av viss omfattning, så skulle företagen främst stödja sig på krediter för att modernisera redan befintliga installationer eller uppföra nya. Men eftersom bankerna fastställt att återbetalning av krediterna skall ske inom en frist som väsentligt understiger den löptid som fastställts för de nya grundformerna, så återstår endast för företagen att täcka annuiterna inte bara med hjälp av respektive amorteringar, utan också genom att använda en del av de inkomster som härrör från genomförda investeringar.

Emellertid har man inte använt långfristiga krediter för att täcka större delen av installationskostnaderna. I själva verket förfogade företagen år 1967 över en genomsnittlig självfinansieringsvolym som vida överskred förutsedda siffror. Enligt preliminära rapporter från Statsbanken så utnyttjades krediter under 1967 endast för 22 procent av investeringarna medan 62 procent täcktes genom självfinansiering och 16 procent genom anslag ur den centrala budgeten. I denna situation kännetecknades investeringsmarknaden av efterfrågans överlägsenhet över utbudet, en bristande balans som den ekonomiska politiken bemödar sig om att upphäva genom att vidta lämpliga åtgärder.

För att rent allmänt karakterisera de ekonomiska instrumentens tillämpning kan man säga, att företagen uppenbarligen har allt intresse av att bringa sina bruttoinkomster till en maximal nivå. Dessutom kommer de att sträva efter att i möjligaste mån minska på de tre olika skattekategorierna. Eftersom dessa avdrag är objektivt beräknade, så är det vid deras relativa minskning som företagen givetvis skall fästa uppmärksamhet genom att dra mesta möjliga nytta av produktionsfonderna och utnyttjandet av den disponibla arbetskraften för att få ett så gynnsamt förhållande som möjligt mellan bruttoinkomsten och de avdrag som görs med denna som grund.

1966 års resultat bekräftar att denna tendens mot en rationell drift har krönts med de första framgångarna: under 1967 kan landets industriella produktion notera en ökning med 6,6 procent och bruttoinkomsten med 14,4 procent. Å andra sidan har materialkostnaderna ökat med endast 4,4 procent och utgifterna för arbetskraften med endast 1,1 procent.

Låt mig tillägga, att själva logiken i det nya ekonomiska systemet ger upphov till en viss konflikt mellan företagets omedelbara intressen genom att söka ge personalen en så hög ersättning som möjligt och intresset av att på lång sikt driva företaget att tänka på sin framtida tekniska utveckling. Det företag som avsätter en otillräcklig summa för sina investeringar skulle inte få tillräckliga resurser för att i framtiden höja arbetsproduktiviteten och som en följd härav arbetarnas inkomster. Men redan vid ett första experiment är man berättigad att konstatera, att företagen inte har någon tendens att oskäligt höja ersättningen för arbetet, utan att de tvärtom tänker på reserver och investeringar för att trygga en stabiliserad utveckling.

Man inser lätt, att företagets intresse att maximera bruttoinkomsten går hand i hand med dess mekanism för prissättning och verksamhet, vilken är av primär betydelse. Om priset redan i det föregående systemet hade en avgörande betydelse på strukturen av produkterna inom ett visst tillverkningsprogram (produkter med relativt höga priser, med höga materialutlägg och en betydande räntabilitet underlättade förverkligandet av bruttoproduktionsplanen), så är dess roll ändå mer påfallande i den nya planen. Det blev därför nödvändigt att fastställa ett allmänt begrepp, som genom priset i sig förenar producentens och hela systemets intressen genom att driva fram företaget till en socialt nödvändig produktion och inte en onödig såsom tidigare.

Prissystemet måste alltså i första hand skapa intresse hos producenten att tillverka alla nödvändiga produkter, vare sig dessa representerar en relativt hög andel av levande eller materialiserad arbetskraft. Mot detta krav svarar det prissystem, där förtjänsten inom vissa

proportioner är beräknad såväl i förhållande till värdet av produktionsfonderna (det investerade kapitalet) som till de nödvändiga baslönerna (låt mig här erinra om, att i vår ekonomi beror mer eller mindre 75 procent av den totala vinsten av värdet på produktionsfonderna). Eftersom företaget inlevererar till skattemyndigheterna en avsevärd del av sin inkomst, som svarar mot värdet av produktionsfonderna, och dessutom förverkligar investeringar genom självfinansiering, så kan ett pris grundat på en räntabilitetsnivå som fastställts uteslutande på basen av de totala avlöningarna bara bromsa den tekniska utvecklingen och företagets investeringssträvanden. Däremot kan ett pris av ovan nämnt slag uppmuntra tillverkningen av produkter som är viktiga för det allmänna, vilken än strukturen må vara på de faktorer, som berör produktionen.

Övergången till denna pristyp, som i första hand intresserar producenterna (eftersom den uppmuntrar deras intressen) och följaktligen berör grossistpriserna, dvs. de pris till vilka producenterna säljer till den intresserade firman, har genomförts genom en allmän reform. Det är omöjligt att här beskriva den i detalj, men låt mig nämna att den förverkligats med hjälp av den allra modernaste metodik och kalkyleringsteknik inom en oerhört kort tidsfrist. Det är självklart, att denna reform endast kunde medföra en snabb omvandling av de viktigaste relationerna mellan de mycket talrika prisgrupperna (av storleksordningen 25 000) och därmed lägga grunden för de konkreta prisernas framtida fluktuationer, vilka givetvis är oundgängliga för att denna pristyp skall markera de *grundläggande tendenserna* för prisutvecklingen.

Om prismekanismen sätter som främsta mål att skapa lika intresse för tillverkningen av alla nödvändighetsartiklar, så måste man samtidigt skapa ett *mer intensivt* intresse för tillverkningen av relativt sällsynta produkter (vare sig orsaken till bristen beror på objektiva svårigheter som motsätter sig produktionsexpansionen eller att den är ett resultat av disproportioner som beror på subjektiva beslut), liksom också för tillverkningen av hittills obefintliga produkter av hög kvalitet. Inom denna ram måste priset för sådana produkter, åtminstone temporärt, vara högre än det normala produktionspriset. Och tvärtom är det nödvändigt att priset på produkter som finns i överskott eller som inte är önskvärda sjunker under produktionspriset för att få producenten att tillverka färre av dessa eller rentav inga alls. Bara ett sådant pendlande kring produktionspriset kan förena producentens intressen med konsumentens och utmynna i ett permanent tillfredsställande av marknadens efterfrågan liksom i oavbrutna förbättringar av varorna och förverkligandet av nya program.

Om de centrala instanserna vore i stånd att tillförsäkra dessa socialt nödvändiga prisfluktuationer smidighet, frånvaro av byråkratiska förseningar och av subjektivistiska missbildningar är det inget tvivel om, att det vore den bästa lösningen. Men i våra dagar är inget centralt organ i stånd till att vare sig smidigt eller objektivet fastställa alla de *potentiella* förändringar som har inflytande på framställningskostnaderna av alla individuella produkter (vi måste besinna att det i vårt land finns ungefär 1,5 miljoner konkreta priser), eller – i än mindre grad – att uppskatta alla aspekter hos denna enorma mängd av bruksvärden, att ersätta konsumenten vid dessas värdering och att – ur konsumentens synpunkt – bedöma alla lämpliga ersättningar. Men allt detta är betraktelser som utövar sitt inflytande på utformningen av de konkreta förhållandena mellan utbud och efterfrågan och på de nödvändiga proportionerna i skillnaden mellan pris och framställningskostnad. Därför kan inget centralt organ för närvarande ersätta det levande spelet på marknaden i fråga om flertalet av de individuella priserna; detta skulle bara kunna ske för ett begränsat antal av de viktigaste nyckelpriserna för att försöka styra dem med större eller mindre skicklighet.

Dessa skäl har i Tjeckoslovakien lett fram till en kategorisering av priserna i följande grupper: en liten prisgrupp underställd den centrala ledningen (de viktigaste råvarorna, bränsle, energi, de viktigaste industriella konsumtionsvarorna och nödvändiga livsmedel), en grupp försedd

med maximipris och slutligen en grupp med fri prissättning. Inom gruppen med maximipriser kan de centrala instanserna inte ha någon annan funktion än att reglera den allmänna nivån enligt vissa handelskriterier (sammanslagna grupper som upprättats i samband med prisreformen), varvid frihet lämnats för de konkreta prisiväxlingarna inom ramen för den allmänna prisnivån. Vad den fria prisgruppen beträffar, så inskränker sig det centrala organet till att övervaka tillämpningen av vissa generella regler som gäller för prissättningen. Till denna grupp räknas särskilt mode- och lyxvaror, tjänster, produkter inom sektorer med stark konkurrens, etc.

Det rör sig sålunda om att tillämpa relativt fria prissättningar för de konkreta priserna, styrda av ekonomiska synpunkter på marknaden genom lagen om tillgång och efterfrågan, och att samtidigt styra fluktuationerna inom den allmänna prisnivån, för att förhindra en inflationistisk utveckling som uppstår av sig själv vid full frihet. Om likväl en dylik social prisreglering, som är underkastad ekonomiska synpunkter, skall krönas med framgång, måste den först stödja sig på avsiktligt skapade ekonomiska villkor, som gynnar framställningspriset i förhållande till kvaliteten rent allmänt inom ramen för handelsprissättningar som är balanserade. Skapandet av dylika ekonomiska villkor innebär med andra ord upprättandet av villkor som bidrar till spelet på marknaden inom ramen för den socialistiska hushållningen. Skapandet av dessa villkor innebär ömsesidigt samband mellan de olika prisnäten där uppmuntran till konkurrens påverkar produktionen och den planerade utvecklingen av den balanserade makroekonomiska tillväxten.

Vad beträffar det samband som bör upprättas mellan de olika prisnäten, måste man först slopa den ömsesidiga isolering som råder inom detalj- och en gros-prissektorerna, liksom beträffande inrikes- och exportpriser (på utländska marknader). Brister detta samband kan inte marknaden utöva något inflytande på produktionen och ge denna en kommersiell prägel. Föregående är togs ett steg i rätt riktning, men ännu återstår det väsentliga att göra.

Först och främst måste den differentierade omsättningsskatten som vi nu har förvandlas till en skatt med fast skattesats och sammanbinda detaljprisernas smidiga rörelser med en grospriserna. Om det t.ex. visar sig nödvändigt att höja detaljpriset på en viss vara, vars tillverkning på lång sikt inte visar sig ge tillfredsställande efterfrågan, så måste även en gros-priset ändras på ett adekvat sätt för att uppmuntra producenten att tillverka sagda produkt och även för att ge honom de nödvändiga ekonomiska resurserna. För att förhindra alltför brutala variationer i detaljprisområdet, måste man först tänka sig övergången till en skatt med fast skattesats på omsättningen på ett fullkomligt otvetydigt och långfristigt sätt genom att successivt slopa de betydande skillnader som finns mellan nu gällande skatter inom allt vidare *produktgrupper*.

För att marknaden skall kunna utöva sitt inflytande på produktionen till förmån för konsumenten och tvinga produktionen att handla efter efterfrågan måste man uppmuntra den kommersiella konkurrensen mellan företagen och tillämpa en anti-monopolistisk politik. Man ser till och med inom socialistiska system att företagen åtnjuter en monopolistisk ställning inom respektive produktionsområden och att de har en tendens att söka tillgodose sina egna trångsynta intressen och se bort från konsumentens. Om konsumenterna helt står under färlan tvingar företagen dem att köpa typer och produkter som underlättar deras produktion även om denna inte svarar mot konsumenternas behov, och de ägnar mycket litet omsorg åt att utveckla nyttjandevärden eller innovationer m.m. Dessa tendenser kan inte neutraliseras genom någon yttre kontroll, utan endast genom den socialistiska kommersiella konkurrensen.

Varje kund (producerande eller kommersiellt företag) skall ha en viss möjlighet att efter eget skön välja leverantör och köpa de bästa och billigaste produkterna. Så länge monopolföretaget inte känner av konkurrensens åtminstone potentiella tryck och då konsumenten är beroende av

en enda leverantör (vilken dessutom får stöd av den administrativa varutilldelningen) är det omöjligt att undanröja de skadliga verkningar som varje monopol innebär i form av uppbromsning av den tekniska utvecklingen och av nyttjandevärden. Åtgärder riktade mot monopol och för konkurrens mellan landets företag är alltså problem som återstår att lösa.

I ett litet land som Tjeckoslovakien är det emellertid inte alltid möjligt att driva fram det erforderliga konkurrenstrycket, alltså måste man i stor utsträckning överlåta detta på utrikes-handeln. Bara om denna inte syftar till att i första hand skydda den interna produktionen (med undantag för vissa, berättigade fall), utan tvärtom utsätter denna för de främmande marknadernas hårda konkurrenstryck, blir det möjligt att efter hand övervinna bristen på effektivitet och förlust vid handel med utlandet, samt att skapa av utrikeshandeln ett instrument som bidrar till nationalinkomstens tillväxt.

För detta ändamål måste man likväl successivt minska skillnaden mellan de interna priserna och dem som gäller på världsmarknaderna, och omvandla de yttre priserna i inkomster hos de företag som sysslar med export och import, till en kurs som är realistisk för vår valuta. Det säger sig självt, att detta är ytterligare ett fall där man försiktigt men målmedvetet måste upp-rätta samband mellan två prissektorer. Man bör i själva verket ha som mål att hos producenter och exportörer skapa intresse för exportens effektivitet och slopa de administrativa anslagen för importerade varor. De bör i stället ersättas med ett normalt valutainköp från importörens sida efter en växelkurs som fastställs av staten under iakttagande av betalningsbalansen samt av konsumentens ekonomiska urval mellan landets egna produkter och dem som kommer från utlandet.

Låt mig till sist understryka, att den faktor som i sista hand är avgörande för att marknaden skall fungera, är gynnandet av den planerade makro-ekonomiska balansen. Det framgår att det föreligger ett dialektiskt växelförhållande mellan å ena sidan planen, som har till mål att uppnå en dylik balans och å andra sidan marknaden. Det är i själva verket omöjligt att få marknaden att fungera väl utan planering av den ekonomiska balansen, men det är även omöjligt att uppnå en sådan utan att ta marknadens mekanik i anspråk. De båda åtgärderna bör alltså framskrida parallellt och utöva inflytande på varandra. Eftersom skapandet av marknadsbetingelser innebär ett nytt problem inom den socialistiska ekonomin, har man först nödgats förklara det med inhemska exempel för att därefter kunna återgå till upprättandet av planer som syftar till den makro-ekonomiska balansen.

Den gamla teorin för den socialistiska ekonomin betraktade undantagslöst planen som marknadens absoluta antites och såg planeringens innersta väsen i ett rationellt och fritt fastställande av de naturliga proportionerna i enlighet med behoven, och detta genom ett centralt organ, till skillnad från att detta skedde genom marknadens försorg, där ordningen skulle komma av sig själv. Man har likväl helt åsidosatt de viktigaste omständigheterna och därmed omöjliggjort förverkligandet av en planering av produktionsproportionerna i frånvaron av marknaden genom ett enda centralt organ eller genom en hierarki av organ inom planens ram, utrustade med modernast tänkbara kalkyleringsteknik.

I själva verket ligger problemets kärna i förhållandet att önskan att gynna produktionsproportionerna utan att ständigt ha för ögonen möjligheten av att anamma den effektivaste varianten av produktionsutvecklingen (såväl inom makro-strukturen som inom mikro-strukturen) i själva verket inte innebär den nödvändiga och önskvärda sociala utvecklingen av proportionerna inom produktionsområdet. Det finns emellertid otaliga varianter som är tillämpliga på produktionsutvecklingen, liksom det föreligger en otalig mängd potentiella utbytessmjligheter (vissa produkters egenskap att kunna utbytas mot andra, en viss produktionsteknologis utbyte mot flera andra etc.), och varje teknisk variant av produktionsutvecklingen kräver sin egen proportion av denna. Den enda ekonomi som kan krönas med framgång är den som är i stånd

att ta till vara de effektivaste utvecklingsvarianterna och de därmed sammanhängande produktionsproportionerna.

Men den tekniska utvecklingens uppsving och utvecklingen av de framställda produktionsvärdena kan bara äga rum inom de producerande företagen. Endast deras intresse för den effektivaste utvecklingen och deras initiativ kan ge upphov till konkreta produktionsproportioner, vilka man inte uppnår genom administrativa åtgärder som bromsar och avhåller från nyttiga förändringar inom produktionen. Denna uppfattning ligger till grund för det projekt som förutser en omstöpning av metoder som nyttjas för upprättandet av planerna inom Tjeckoslovakien.

Inom varje sektor skall truster och företag ständigt studera de användbara olika varianterna, som kan användas för en framtida produktionsutveckling vilken berör såväl de varor som skall produceras (upptagandet av nya produkter på programmet osv.) som respektive teknologiska förfaringsmetoder.

Det är bara spelet mellan framställningskostnaden och marknadspriset samt företagets effektiva intresse för en permanent förbättring av produktionen (maximal bruttoinkomst i förhållande till de totala driftkostnaderna) som kan tvinga fram en kalkyl över utvecklingens gynnsammaste varianter. Och bara företagens samverkan och insikt om att den framtida försäljningen av deras varor, och inkomstvariationerna per arbetare, beror av väl förberedda förhållanden inom produktionssektorn, kan få producenten att forska efter de varianter som är gynnsammast för utvecklingen och ge upphov till optimala makro-ekonomiska femårsplaner.

På basis av ekonomiska och tekniska studier som organiserats permanent av företag och truster och av ett intimt samarbete mellan Centrala Planeringskommissionen och dessa företag kan makro-ekonomiska planer utarbetas, som harmoniserar produktionen (resurserna) med efterfrågan och samtidigt skapar gynnsamma villkor för den effektivast tänkbara produktionsutvecklingen på det makro-ekonomiska planet.

Med stöd av företagens forskningar rörande de potentiella varianterna för utvecklingen skall de centrala instanserna göra de första övervägandena beträffande den möjliga utvecklingen av nationalinkomsten, dess fördelning, den önskvärda centraliseringen av överproduktionen och sålunda även beträffande den skatt företagen skall inleverera till det allmänna, investeringarna och kreditomfattningen, beträffande investeringarnas effektivitet, utvecklingen av arbetsproduktiviteten och därav följande prisutveckling, växlingarna i befolkningens inkomster i reda pengar, beträffande de viktigaste förändringarna som inverkar på efterfrågan etc. Företagens mer konkreta projekt kan grunda sig på kännedom om dessa provisoriska utlåtanden.

Eftersom det preliminära studiet av tendenserna inverkar på den interna marknadens utveckling, så kommer prisförutsägelser, en approximativ beräkning av vad som skall inlevereras till den centrala budgeten, villkoren för långfristiga krediter m.m. att göra det möjligt för företagen att beräkna den minsta effektivitet hos deras investeringar som kan garantera inte bara fullföljandet av skyldigheterna gentemot staten och återbetalningen av de årliga amorteringarna, utan också den ökning som bör förutses för utbetalning av personalens löner.

Upprättandet av planen skall ske genom en successiv approximering. De mera konkreta investeringsprogram som framlägges inom sektorerna bör göras till föremål för av Centrala Planeringskommissionen upprättade balansräkningar, som sätter företagen i stånd att fastställa de förstnämndas ekonomiska effektivitet och att i andra hand precisera de centrala instansernas synpunkter på den makro-ekonomiska utvecklingen.

Medan företagen inte kan inta någon annan ståndpunkt än utifrån sitt eget gebit (ökning av bruttointkomsten i förhållande till driftskostnaderna) har det centrala planeringsorganet till uppgift att undersöka de investeringar som följer av ett visst framlagt program (programmet inom sektor A kan framkalla så till den grad dyra och ineffektiva investeringar inom sektorerna X, Y och Z, att det på det nationella planet visar sig förmånligare att avstå från detsamma). Denna undersökning av den ekonomiska effektiviteten på nationell nivå av de inom de olika sektorerna utarbetade programmen, som också har till mål att med hjälp av de modernaste beräkningsmetoderna söka materiell täckning för investeringarna (en harmonisering mellan sektorerna), leder till en eliminering av vissa program och en prioritering av andra. Men inget av de framlagda programmen bör förkastas av de centrala instanserna på enbart administrativ väg. Det är lämpligt att leda företagen till att sträva efter en högre effektivitetsnivå under påverkan av rigorösa kreditvillkor eller genom att utesluta respektive program från en framtida behandling genom att neka de oundgängliga krediterna.

Genom detta förfaringssätt kan man åstadkomma en väl balanserad makro-ekonomisk plan, som tryggar makro-strukturens effektivaste utveckling och en långsiktig harmonisering mellan de centrala instansernas och företagens intressen. Det är uppenbart, att denna plan inte avser att fastställa imperativa uppgifter för femårsperioden, vilka inga planeringsorgan är i stånd att fastställa helt enkelt på grund av bristande informationer. Det är likväl av betydelse att de förutsedda investeringarna medger att man tar resurser i anspråk som i framtiden ger produktionen den omfattning som behövs enligt vad som orienteringsvis fastställts i den makro-ekonomiska planen. Om varje enskilt års konkreta produktion (utnyttjandet av disponibla resurser) likväl över- eller underskrider den centrala planens förutsägelser, är det fråga om ett problem som beror på efterfrågan och de årsplaner som gjorts upp av respektive företag.

Företagen och trusterna kommer att se sig tvingade till att ständigt studera den effektiva efterfrågans utveckling (såväl inrikes som i utlandet), att organisera en marknadsföring och att upprätta kortfristiga planer i akt och mening att bringa inkomsterna till ett maximum. Handelsförbindelser och kontrakt förekommer även mellan företagen, med undantag för under en viss begynnelseperiod som framtvingar en central tilldelning av vissa råvaror eller förlustbringande produkter. Men sedan de nu aktuella disproportionerna övervunnits bör systemet med tilldelningar från de centrala instanserna upphöra. Det första villkoret för att marknaden skall fungera normalt och att monopolföretagens ställning skall försvagas som en följd härav är ett omkastat förhållande mellan tillgång och efterfrågan till förmån för den senare; det gäller att omvandla säljarens marknad till köparens.

Medan det gamla systemet präglades av att efterfrågan alltså var större än tillgången inom produktionen och att konsumenten alltid var i beroendeställning (säljarens hegemoni förmärktes även inom detaljhandeln, där kunden gratis kunde få sig tilldelat den önskade varan), så vill det nya systemet ersätta detta förhållande genom införandet av en normal marknad. Producent och säljare måste vinna kunden genom kvaliteten, ett förnuftigt pris och en konstant utveckling av varorna, och detta kräver att utbudet överstiger efterfrågan. För att nå dithän måste man energiskt motsätta sig att befolkningen får inkomst i reda pengar som inte har täckning i varor. Därför är det nödvändigt att, särskilt inom investeringsgebitet, föra en anti-inflationistisk politik, åtminstone under den allra närmaste framtiden.

Tidigare förekom massiva utbetalningar (endast för att helt enkelt fullfölja planen) för varor som inte alls svarade mot den verkliga efterfrågan, varor som inte fann någon avsättning eller som kunde säljas endast mot ett pris som underskred framställningskostnaden, för att inte tala om sådana försäljningar som påtvingades på grund av brist på efterfrågade varor. Detta förhållande gav i sig självt upphov till en säljarens marknad. I fortsättningen kommer ett företag att kunna betala lönerna först sedan det avyttrat sina produkter, och då blir det ändå

utsatt för inte bara inhemsk konkurrens utan även för konkurrens från en ständigt tilltagande import. Behovet att täcka de utbetalade lönerna med nödvändiga varor är, låt mig notera det i förbigående, en av orsakerna som lett till undanröjandet av den administrativa planeringen av lönefonderna och tillämpningen av systemet med intresse för bruttoinkomsten.

I ett system som förutser slopandet av de lönefonder som fastställts av de centrala instanserna för att ersätta dem med företagets lönebeslut, är det inte längre möjligt att basera inbetalningarna till den centrala budgeten på vinsterna. Företagen skulle då ha allt intresse av att minska vinsterna till förmån för lönerna. Men om de avdrag som skall inlevereras till statskassan är fastställda i form av en viss procent av bruttoinkomsten, så blir beloppen inte längre avhängiga av lönerna, och företaget drivs då att intressera sig för lönernas optimala omfattning, eller med andra ord med fördelningen av sin inkomst mellan arbetsersättning och investering.

Det har redan framhållits att lönerna inte kan utbetalas förrän varorna avyttrats på marknaden. Tillämpningen av en viss investeringspolitik – som jag strax kommer in på – som gör produktionen av konsumtionsvaror relativt snabbare, ändrar obligatoriskt dessas ställning på marknaden, och det totala utbudet stiger snabbare än efterfrågan.

Vad beträffar förhållandet mellan efterfrågan och utbud inom investeringsgebitet, så måste man – åtminstone för den närmaste perioden – förutse en hård kreditpolitik (relativt snabba återbetalningar, hög räntefot) för att minska den totala investeringsvolymen och öka den tekniska nivån och effektiviteten. Dessa åtgärder kommer att ha till följd ett starkt tryck till förmån för förbättring av varorna och för produktionseffektiviteten inom det mekaniska facket, byggnadsfacket och andra likartade sektorer. Samtidigt kommer de att förorsaka en långsammare rytm i fråga om lönerna och därigenom en relativ och önskvärd krympning av efterfrågan på konsumtionsvaror. Naturligtvis måste den ökade effektiviteten hos investeringarna kunna kompensera deras volymminskning och påskynda arbetsproduktivitetens tillväxtrytm.

Även om upprättandet av kortfristiga produktionsplaner numera helt överlåtes på chozrastjotplanet, så måste det centrala planeringsorganet icke desto mindre systematiskt övervaka den ekonomiska utvecklingen och ständigt jämföra denna med den makroekonomiska femårsplanen. Förekommer betydande skiljaktigheter mellan planen och de ekonomiska realiteterna så återstår inget annat än att tillämpa ett av följande alternativ: antingen måste femårsplanen revideras, åtminstone vad vissa av dess mål beträffar, för att anpassa den till verkligheten, eller också måste man påverka den nationella hushållningens verkliga utveckling, särskilt med hjälp av ekonomiska instrument, för att ändra på tendenserna som yttrar sig inom företagen eller på vissa aspekter av utvecklingen.

Det är bara genom en systematisk analys av den ekonomiska utvecklingen, stödd på statistik och forskning rörande de viktigaste tendenserna samt genom att konfrontera planens mål med det smidiga tillämpandet av en hel arsenal av ekonomiska vapen, som man blir i stånd att ge vårt socialistiska samhälls centrala organ en verklig makt över den nationella hushållningen och sålunda undanröja de betydande disproportionerna mellan planen och den ekonomiska verkligheten som vi ärvt från ett tidigare skede. Detta är en realistisk väg, som ger ett nytt uppsving åt den socialistiska ekonomin.

En säkerhetspolitisk tolkning av invasionen

Av Arne Olav Brundtland

Säkerhetspolitisk kris?

Mitt försök att analysera invasionen i Tjeckoslovakien sker först och främst mot bakgrund av det som är offentligt känt genom tidningarna. Det säger sig självt, att krisen har sidor, som inte är kända. Mer material kommer att inflyta. Och slutligen, krisen pågår alltjämt. Medan manuskriptet befinner sig i tryckstadiet kan det uppstå nya dramatiska faser. Det finns därför goda skäl att vänta med ett försök till analys. Men inte desto mindre kan det vara frestande att göra ett försök att identifiera och behandla problem som kan ha stått i centrum för aktörerna. Vi kan diskutera i ljuset av vad som är känt genom tidningarna, men också i ljuset av vår allmänna insikt om den situation Tjeckoslovakien befann sig i.

Här kommer jag att sätta de säkerhetspolitiska problemen i fokus. Någon vill kanske bestrida att det skulle vara fruktbart. Detta var inte en säkerhetspolitisk kris utan en ideologisk, anser kanske några, samtidigt som de tillägger att invasionen inte kom som ett resultat av en säkerhetspolitisk analys, utan som ett resultat av sovjetiskt "maktbegär" och fruktan för ideologisk "smitta". Om man reserverar beteckningen "säkerhetspolitik" för den politik som har till mål att avvärja faran för bruket av vapenmakt från en stat eller grupp av stater utanför den egna alliansen, så menar kanske några, att de säkerhetspolitiska kommentarer man kan göra, när det gäller denna kris, inte är särskilt relevanta.

Vad det tjeckoslovakiska experimentet egentligen gällde, kan några hävda, var Tjeckoslovariens fortsatta inre utveckling mot socialismen, alltså ett ideologiskt och i högsta grad inrikespolitiskt problem.

Och det är mycket som talar för att det var på det sättet som Dubček och hans män ville att omvärlden, och speciellt Sovjetunionen, skulle uppfatta liberaliseringen. Det låg i deras intresse, och vi har fortfarande starka skäl att anta att det också var deras uppriktiga mening.

Redan vid experimentets början i januari finner vi otvetydiga försäkringar från Dubčeks sida om att liberaliseringen inte skulle undergräva Tjeckoslovariens roll i Warszawapakten. Det ligger nära till hands att anta att tjeckoslovakerna ville undvika att göra de "fel" som ungrarna gjorde 1956. Det är en utbredd uppfattning, att Sovjetunionen såg sig tvungen att ingripa militärt först efter det att den nya ungerska regeringen hade förklarat Ungern neutralt.

Om liberaliseringen inte skulle sätta sovjetiska säkerhetsintressen i fara, kunde de tjeckoslovakiska ledarna kanske anta att Sovjetunionen inte skulle motsätta sig den genom bruk av väpnad makt. Ett viktigt argument från Prag blev då också att liberaliseringen inte skulle försvaga Tjeckoslovariens möjlighet eller vilja till aktivt medlemskap i Warszawa-pakten, utan snarare att liberaliseringen skulle ge Tjeckoslovakien möjlighet att med förnyad kraft sluta upp kring den socialistiska gemenskapen.

Visserligen diskuterade tjeckoslovakiska ledare Warszawapakten struktur, men man visade stor återhållsamhet när det gällde kritik. General Prchlik blev demonstrativt avsatt, sedan han offentligen och utan fullmakt hade förordat en reform av pakten syftande till en större roll för de mindre medlemsländerna. Dubček gick vid flera tillfällen, bl.a. under Čierna-förhandlingarna, in för att stärka pakten.

Man kan peka på högst reella skäl till att Tjeckoslovakien önskade stanna kvar i Warszawapakten. Förhållandet till Västtyskland, där de fördrivna sudettyskarna utgör ett problem som inte kan ignoreras, skapar för varje tjeckoslovakisk ledare ett permanent behov av en säkerhetspolitisk allians med Sovjetunionen. Samma allians har också till syfte att ge

Sovjetunionen en försvarsgaranti, när det gäller tjeckoslovakiskt territorium. Att beröva Sovjetunionen en sådan garanti skulle strida mot tjeckoslovakiska säkerhetsintressen.

Det är därför svårt att tro, att tjeckoslovakiska ledare verkligen kan ha varit inne på tanken om en ny säkerhetspolitik. Ja, till och med ett flerpartisystem i Tjeckoslovakien skulle väl knappast – under normala förhållanden – kunna leda till enighet om en ändring av säkerhetspolitiken. Detta kan ha ändrats av invasionen. Att en tjugooårig vänskap med Sovjetunionen nu kan ha avlösts av ett ”tusenårigt hat” är resultatet av en invasion, som kanske hade som huvudsyfte att trygga tjeckoslovakiskt medlemskap i Warszawapakten. Det hör till raden av tragiska paradoxer att invasionen i så fall fört till den situation den ursprungligen skulle förhindra.

En vanlig uppfattning bland kommentatorer är att Sovjetunionen och de andra invasionsmakterna fruktade att det tjeckoslovakiska liberaliseringsexemplet skulle sprida sig. Liberaliseringsproblematiken är aktuell också i Sovjetunionen. Ett intellektuellt uppror som fysikprofessorn Sacharovs är ett klart exempel på det. Sacharov hänvisade till liberaliseringsprocessen i Tjeckoslovakien i ett uppmärksammat ”memorandum” om världens framtid. Hans teser var otänkbara utan den. Exemplet från Tjeckoslovakien tycks också ha haft verkningar när det gäller liberaliseringstendenser på det regionala planet, starkast – förefaller det – i Ukraina. Om ”smittan” skulle sprida sig kunde det skapa stora problem för sovjetledarna. Men det kunde också skapa problem för andra kommunistledare. Om Östtyskland skulle genomföra en liberaliseringsprocess, skulle Ulbricht automatiskt komma i fara.

Många kallar en sådan problemställning för ideologisk och den ställs gärna i motsättning till en säkerhetspolitisk. Men den har också säkerhetspolitiska aspekter. Den saken träder klarast fram när det gäller Ulbricht.

En liberaliseringsprocess på rent nationell grund dvs. tjeckoslovakisk, i Tjeckoslovakien, behöver inte nödvändigtvis få säkerhetspolitiska följder. Men en motsvarande liberaliseringsprocess i Östtyskland kan knappast ske på ”DDR-grund”. Eftersom den nationella grunden här kommer att bli tysk, kommer en liberaliseringsprocess automatiskt att få säkerhetspolitiska följder. Eftersom en liberaliseringsprocess i DDR skulle leda till ett närmare samarbete med Västtyskland, i varje fall till ett nedbrytande av skillnader, skulle den kunna hota den etablerade maktbalansen i Europa.

Vi kan konstatera att Dubček försökte att undvika att konflikten om det tjeckoslovakiska experimentet fick en säkerhetspolitisk karaktär. Men samtidigt kan vi peka på att Sovjetunionen och de fyra andra Warszawapaktmedlemmarna uppfattade konflikten som en säkerhetspolitisk konflikt, eller i varje fall gjorde den till en sådan.

Vi kan omedelbart se klara taktiska argument för bägge strategierna. Dubček förefaller bäst gynnad mot inblandning, om han kunde slå fast principen om varje kommuniststats rätt att själv bestämma sin egen väg till socialismen. Sovjetunionen däremot hade starkare skäl för inblandning, om man kunde hävda att utvecklingen i Tjeckoslovakien representerade en fara för socialismens säkerhetspolitiska landvinningar, dvs. Warszawapaktens sammanhållning och slagkraft.

Dubček kunde inte ignorera de säkerhetspolitiska aspekterna efter det att Sovjetunionen och dess fyra allierade hade valt att göra dessa till centrala faktorer i konflikten. Det tjeckoslovakiska svaret på anklagelserna om att liberaliseringsprocessen skulle undergräva Tjeckoslovariens medlemskap i Warszawapakten var att liberaliseringen skulle ge det tjeckoslovakiska kommunistpartiet ny kraft och därigenom göra det bättre skickat att garantera ett mer aktivt medlemskap i alliansen.

En sådan linje kunde ha större trovärdighet i Tjeckoslovakien än i Ungern. Vi har antagit att till och med ett flerpartisystem i Tjeckoslovakien inte skulle hota säkerhetspolitiken. I Ungern 1956 verkade utvecklingen mot ett flerpartisystem som ett incitament till neutralitetsförklaringen. Medan Tjeckoslovakien har goda geopolitiska skäl att ingå i en allians med Sovjetunionen, förefaller dylika motiv svagare för Ungerns del. Det kanske viktigaste motivet en ungersk regering kan ha för en allians med Sovjetunionen kan vara att en sådan är en garanti för det kommunistiska maktmonopolet. Om detta bortfaller – 1956 genom en utveckling mot flerpartisystem – faller också huvudmotivet för alliansen bort.

Tjeckoslovariens säkerhetspolitiska betydelse för Sovjetunionen

När man skall värdera det intresse Sovjetunionen har i tjeckoslovakisk säkerhetspolitik, kan det vara lämpligt att skilja mellan tre situationstyper:

- I. Tjeckoslovakiskt medlemskap i Warszawapakten.
- II. Tjeckoslovakisk neutralitet.
- III. En tjeckoslovakisk pro-västlig säkerhetspolitik.

Rent generellt kan vi anta att Tjeckoslovakien i situationstyp I spelar en stor roll för Sovjetunionens säkerhet. Tjeckoslovakien tillför Sovjetunionen en rad positiva värden genom sitt medlemskap i Warszawapakten. Det gäller tjeckoslovakiskt territorium och förmodligen också den tjeckoslovakiska armén och det tjeckoslovakiska flygvapnet, som under givna omständigheter kan vara positiva faktorer för Sovjetunionen. Kanske kan dessa värden i så hög grad sättas in till försvar av sovjetiska intressen, att man kan räkna med att Sovjetunionen disponerar över dem. Men däremot är det inte givet, att dessa värden är så stora, att de kan karakteriseras som "vitala". Vi kan inte utan vidare utgå från att Sovjetunionen under nästan alla omständigheter skulle bruka vapen för att försvara dessa värden. Större politiska och strategiska omständigheter kommer sannolikt här – som i så många andra sammanhang – att påverka sovjetledarnas värderingar.

Värdena bör inte enbart ses från utgångspunkten att Sovjetunionen eventuellt disponerar över dem. De bör också värderas från utgångspunkten att Sovjetunionen kan förlora dem. Tjeckoslovakisk säkerhetspolitik i situationstyp I får sålunda ett speciellt värde, eftersom alternativen – dvs. situationstyperna II och III – kan visa sig mindre gynnsamma för Sovjetunionen. Man kan således tänka sig att Sovjetunionen inte kommer att bruka makt i och för sig för att säkra de fördelar som dagens situation ger, utan för att förhindra att mindre gynnsamma situationer uppstår. Det är här fråga om den traditionella avvägningen mellan "possession" och "denial". Som vi skall se i analysen nedan, finns det anledning att tro att sovjetisk säkerhetspolitik skulle komma i en mycket kritisk situation, om Tjeckoslovakien skulle föra en politik à la typ II och/eller typ III.

Här nedan skall vi vidare analysera sovjetiska säkerhetsintressen under fyra huvudsynvinklar för att se, hur dessa intressen tar sig ut i en mikroanalys. De fyra huvudsynvinklarna är:

- 1) Sovjetunionens roll i terrorbalansen, med speciell tonvikt på den sovjetiska vedergällningsmöjligheten. En säkerhetspolitisk tolkning av invasionen
- 2) Det värde eller de verkningar tjeckoslovakisk politik har och kan väntas ha för Warszawapakten, som det förmodligen är ett sovjetiskt intresse att behålla.
- 3) och 4) är scenanvisningar för väpnade konflikter i Europa. 3) utgår från ett begränsat krig med eller utan kärnvapen, medan 4) är ett specialfall av 3), ett tänkt angrepp från det "revanschistiska" Västtyskland.

Givetvis är detta en stark förenkling av den sovjetiska säkerhetspolitiska problematiken. Men det är en infallsvinkel som kanske kan vara fruktbar.

Vi vill understryka att den analys som vi skall göra här, är spekulativ. Vi har inte tillräckligt med material för att kunna bedöma hur sovjetledarna avväger sina säkerhetsintressen under dessa synvinklar i förhållande till de olika tjeckoslovakiska situationstyperna. Detta gäller speciellt med hänsyn till den motivbestämmande funktionen av en dylik analys. Man kan tänka sig, att en mikroanalys blir alltför subtil. En grundinställning att inte ge upp "socialismens säkerhetspolitiska landvinningar" behöver inte nödvändigtvis hämta näring från en mikroanalys. Detta gäller speciellt om kostnaderna för den aktuella operationen bedöms som låga.

Var och en av de tre säkerhetspolitiska situationerna skall vi alltså diskutera under fyra huvudsynvinklar, för att analysera tolv kategorier. För att sammanjämka kategorierna bör vi ge en karakteristik som är meningsfull och praktisk. Vi har här kommit fram till två huvudtyper av karakteristik. En efter dimensionen positivt värde och en efter dimensionen negativt värde.

Efter den första dimensionen kan vi operera med följande indelning:

- 1 liten
- 2 stor
- 3 mycket stor
- 4 vital

Efter den andra dimensionen får vi en motsvarande indelning:

- 1 ofarlig
- 2 farlig
- 3 mycket farlig
- 4 hyperfarlig

Dessa indelningar är sammanjämningsbara genom att 1 i bägge fallen betyder att Sovjetunionen inte kommer att bruka vapenmakt, genom att 2-3 betyder att Sovjetunionen kommer att bruka militär makt efter en "kostnads/effektivitets"-kalkyl och genom att 4 betyder att Sovjetunionen kan antas bruka militärmakt oavsett kostnaderna.

Mot denna bakgrund kan vi teckna en 3 x 4-matris, där vi ställer Tjeckoslovakiens tre säkerhetspolitiska situationstyper mot Sovjetunionens säkerhetspolitiska intressen under fyra huvudsynvinklar:

Tjeckoslovakiens säkerhetspolitiska situationstyper.

Sovjetunionens säkerhetspolitiska intressen	Warszawap.	Neutralitet	Provästlig
	I	II	III
	positivt värde	negativt värde	
1 = Den nukleära vedergällningsförmågan	liten	ofarlig	hyperfarlig
2 = Verkningar för Warszawapakten	stor	farlig	mycket farlig
3 = Scenanv.: Begränsat krig i Europa	mycket stor	mycket farlig	hyperfarlig
4 = Scenanv.: Angrepp från Västtyskland	vital	hyperfarlig	hyperfarlig

För den sovjetiska vedergällningsförmågan spelar tjeckoslovakiskt territorium förmodligen ingen roll, även om man inte helt kan utesluta att Sovjetunionen har förvarningsanordningar på tjeckoslovakiskt territorium. En eventuell förlust av dylika eventuella förvarningsanordningar skulle knappast sätta vedergällningsvapnens funktionsduglighet i fara. Man måste räkna med att Sovjetunionen är täckt när det gäller förvarning om interkontinentala robotangrepp, oberoende av tjeckoslovakiskt territorium.

När vi därför har antagit att Tjeckoslovakien i situationstyp I har en viss betydelse i terrorbalansen, som vi här har kallat "liten", är det mot bakgrunden av resonemang om att varje Warszawapaktsland genom sitt medlemskap i pakten bidrar till att göra avskräckningspolitiken, baserad på de sovjetiska kärnvapensystemen, trovärdig. Så länge den säkerhetspolitiska sammanhållningen i Warszawapakten är odiskutabel, finns det föga grund för västmakterna att betvivla att den sovjetiska nukleära garantin gäller oavkortad också för de andra paktmedlemmarna. Tjeckoslovariens fulla uppslutning bakom Warszawapakten kan således ge ökad trovärdighet åt den sovjetiska avskräckningen.

Det är emellertid svårt att föreställa sig att det tjeckoslovakiska bidraget på denna punkt skulle vara så viktigt för Sovjetunionen att Moskva av den anledningen militärt skulle motsätta sig att Tjeckoslovakien valde neutralitet, alltså situationstyp II. Vi antar därför att Sovjetunionen skulle värdera en sådan utveckling som "ofarlig", om Moskva lade huvudvikten vid terrorbalansens problematik.

Annorlunda skulle det förmodligen bli, om Tjeckoslovakien valde en provästlig säkerhetspolitik, alltså situationstyp III. Man kan tänka sig något som vi skulle kunna kalla en omvänd Kuba-situation och därmed avse en tjeckoslovakisk-amerikansk allians med amerikanska medeldistansrobotar i t.ex. östra Slovakien. En sådan situation skulle skapa en hyperfarlig situation för Sovjetunionen eftersom Moskva då skulle mista värdefull förvarningstid i händelse av ett överraskande amerikanskt robotanfall mot sovjetiskt territorium. Man kan anta att Sovjetunionen skulle förhindra en sådan eventualitet utan att låta sig avskräckas av eventuella kostnader som det skulle föra med sig.

Här måste vi tillägga att det är mycket svårt att i praktiken föreställa sig en dylik eventualitet. Den skulle vara så farlig, inte bara för Tjeckoslovakien utan också för Förenta staterna eller någon annan potentiell robotmakt, att den knappast skulle bli aktuell. Men detta betyder inte nödvändigtvis att sovjetledarna totalt har uteslutit eventualiteten på lång sikt. Man kan tänka sig, att enskilda sovjetledare varit av den uppfattningen att Sovjetunionen skulle ha kunnat få sina medeldistansrobotar operationsklara på Kuba i oktober 1962, om man hade haft större tur. Och där är dessutom skillnaden att medan sovjetregeringen inte med konventionella vapen hade kunnat skydda sina robotbaser på Kuba mot ett amerikanskt angrepp kunde situationen i Tjeckoslovakien bli en annan.

Tjeckoslovariens värde för Warszawapakten har vi valt att karakterisera som stor. Detta gäller för varje medlemsstat om vi ser på pakten som helhet. Det skulle innebära stora riskmoment att utträda, särskilt om Tjeckoslovakien var det första land som utträdde effektivt. Vi har tidigare i denna artikel påpekat att Ungerns neutralitetsförklaring 1956 förmodligen var det skäl, som utlöste den sovjetiska interventionen i Ungern. Politiskt sett skulle det vara ett betydande prestigenederlag för Moskva om Tjeckoslovakien förklarade sig neutralt. Det skulle kunna leda till att hela sydflanken föll samman, så att Warszawapakten i realiteten skulle återuppstå som en allians mellan Östtyskland, Polen och Sovjetunionen.

Men bland Warszawapaktens medlemsstater tillför just Tjeckoslovakien alliansen speciellt betydelsefulla värden, kanske först och främst genom sitt territorium, men också – kan man anta – genom sina militära styrkor. Tjeckoslovakien är med säkerhet det paktland, som har

den högsta procenten av sin befolkning under vapen. De väpnade styrkorna har, speciellt under de senaste åren, moderniserats och blivit effektivare.

Tjeckoslovakiskt territorium har en central position i europeiska sammanhang, speciellt om man tänker på krig med konventionella vapen. Detta skall vi närmare diskutera sedan. Här vill vi emellertid erinra om att tjeckoslovakiskt territorium utgör förbindelselänk mellan den nordliga flanken, Östtyskland och Polen, och den sydliga flanken, Ungern, Bulgarien och Rumänien. En tjeckoslovakisk självständighetspolitik, låt oss säga i stil med den nuvarande rumänska, skulle ytterligare komplicera den samlade användningen av Warszawapaktens icke-sovjetiska territorium. Det förefaller som om Rumäniens självständighetspolitik har komplicerat samarbetet med Bulgarien. Det faktum att Bulgarien bara deltog med symboliska styrkor under invasionen i Tjeckoslovakien tyder på att ett sådant resonemang är hållbart. En tjeckoslovakisk de facto-neutralitet skulle militärt sett splittra Warszawapakten på ett sätt som är jämförbart med de militära verkningarna av Frankrikes utträde ur NATO:s militära samarbete. Frankrikes utträde delar NATO i en nordlig och en sydlig halva. Ett tjeckoslovakiskt utträde, eller enbart ett tjeckoslovakiskt deltagande i ett slags "lilla entente" med Rumänien och Jugoslavien, sådant det faktiskt antyddes före invasionen, kunde innebära faror för att Warszawapaktens sydflank helt smalt bort. Det som skulle vara kvar skulle bli ett inklämt Ungern och ett isolerat Bulgarien. Balkan skulle komma i en helt ny militärpolitisk situation.

Om Tjeckoslovakien skulle välja att föra en säkerhetspolitik av typ III, skulle de andra Warszawapaktsländernas säkerhet vara direkt hotad. Med utgångspunkt från tjeckoslovakiskt territorium kan man lätt föreställa sig kraftiga och snabba framstötter mot norr, mot öster och mot söder över terräng som bjuder på mindre naturliga försvarsmöjligheter än det västliga Tjeckoslovakien. Inte bara de andra Warszawapaktsländerna skulle vara hotade utan det skulle också öppna sig helt nya möjligheter för direkta angrepp på sovjetiskt territorium. Sett med sovjetiska ögon måste detta förefalla mycket farligt.

Mot detta kan man kanske hävda att det är svårt att föreställa sig, att Sovjetunionen lägger avgörande vikt vid scenanvisningar med bruk av konventionella vapen. Sovjetunionen har själv anskaffat stora och varierande arsenaler av nukleära vapen. Och man har bärare som kan föra dessa vapen till varje ställe på jorden. Några kanske också har lagt märke till att Sovjetunionen, speciellt under Chrusjtjovtiden, lade huvudvikten vid massiv vedergällning som avskräckningsstrategi. Och statsmän i väst förefaller fortfarande vara av den uppfattningen att sovjetledarna räknar med att ett krig i Europa mellan NATO och Warszawa-pakten med nödvändighet måste bli ett nukleärt krig.[‡] Om man också har observerat en sovjetisk förmodan att ett nukleärt krig kommer att trappas upp till ett storkrig[†] med strategiska kärnvapen, kan det vara naturligt att tro att sovjetledarna inte längre lägger en så avgörande vikt vid bruket av relativt mindre, avgränsade territorier. I ett nukleärt krig betyder det mindre, om Sovjetunionen disponerar över tjeckoslovakiskt territorium. Och dessutom, eftersom man betraktar ett nukleärt krig som mindre troligt, kan i alla fall mindre, om än framskjutna områden, inte vara av så stort värde, att Sovjetunionen skulle bruka vapenmakt för att försäkra sig om kontrollen över dem.

Det är väl ett huvudintryck att sovjetledarna, och för den delen också deltagarna i den sovjetiska professionella strategiska debatten, uttalar stor fruktan för att ett krig i Europa snabbt kommer att trappas upp till ett nukleärt krig i full skala. Detta bygger på den förutsättningen att krig i Europa sannolikt, för Sovjetunionens vidkommande, kommer att bli

* Den brittiska vitboken om försvaret, som framlades i underhuset. 11 juli 1968, bygger på denna förutsättning. Sålunda satsar labouregeringen nu i högre grad på avskräckande vapen. The Guardian 12.7.1968.

† Ett exempel under senare tid har givits av den sovjetiske kommentatorn Spartan Beglov.

ett krig med atommakten Förenta staterna. Och hur man än tänker sig ett krig, som börjar med episoder eller konventionella angrepp, eller ett överraskande angrepp med insats av taktiska kärnvapen, är det svårt att bortse från risken för en snabb upptrappning.

Icke desto mindre har sovjetledarna, speciellt under de allra senaste åren, offentligt givit uttryck för att de räknar med samma sorts "flexible response" som McNamara. Man kan sålunda tänka sig både lokala konventionella krig i Europa och begränsat bruk av kärnvapen. På den sista punkten föreställer man sig en ömsesidig sovjetisk-amerikansk begränsning av atomkrigföringen genom att bägge supermakterna, även efter att ha använt kärnvapen i Europa, underlåter att rikta atomangreppen direkt mot varandras nationella territorier.*

I ett begränsat krig i Europa kommer tjeckoslovakiskt territorium att ha ett mycket stort värde för Sovjetunionen. Det gäller både för alternativet bruk av taktiska kärnvapen och bruk av enbart konventionella vapen. De resonemang vi gjorde härövan under huvudsynvinkeln Warszawapakten gäller oavkortat i detta sammanhang. När vi här har beslutat att "upptrappning" kategorierna inom denna huvudsynvinkels ram, är det därför att vi här har tagit med alternativet begränsat atomkrig, eftersom vi vill tillägga en observation om ett möjligt sovjetiskt intresse av att använda västra Tjeckoslovakien som utgångspunkt för offensiva operationer västerut. Under vissa omständigheter i ett atomkrig kan det ge motståndaren motiv till begränsningar i bruket av kärnvapen att man befinner sig på hans eget territorium. Man ödelägger inte sitt eget territorium med samma lätta hjärta som man ödelägger en fiendes.

Det klart ökade intresset för möjligheterna att hålla ett konventionellt krig i Europa begränsat, har också klart visat sig i sovjetisk manöverpolitik. Vad den saken angår är det en indikation på att sovjetledarna lägger reell vikt vid en sådan möjlighet.

Warszawapaktsmanövrerna "Oktoberstorm" 1965 och "Moldau" 1966 – som för övrigt hölls i Tjeckoslovakien – visade en klar sovjetisk "flexible response"-attityd. Den sovjetiska manövern "Dnjepr", som hölls i Sovjetunionen 1967 och som då var den största manövern i fredstid, genomfördes utan "bruk" av kärnvapen.

Den fjärde huvudsynvinkeln vi har valt att ta fram är den eventualitet vi har kallat "angrepp från Västtyskland". Sett med västliga ögon är detta en omöjlig och politiskt sinnessvag eventualitet. Sett med sovjetiska ögon är det inte med nödvändighet så. Sovjetunionens traumalikhande erfarenheter under andra världskriget är fortfarande tillräckliga motiv för att ta "revanschisterna" på allvar. Snart trettio års intensiv propaganda har hållit eventualiteten levande. Påstådda västtyska önskemål om kärnvapen har verkat i samma riktning. Men dessutom, och det är något som kan ha väl så stark verkan, är Västtyskland det enda land i Europa som inte erkänner gränserna sådana de blev efter det andra världskriget. Västtyska försäkringar om att Bonn aldrig kommer att använda militär makt för att nå sitt främsta mål, ett återförenat Tyskland, möts med djup skepsis. Även om man ser det så att Västtyskland aldrig ensamt skulle kunna utmana Sovjetunionen militärt, är man i Moskva rädd för att det kan dra Förenta staterna med sig, kanske genom att ställa det inför ett *fait accompli*.

Vad man än tror om de grövsta propagandapåståendena om västtysk "revanschism" som drivkraft bakom framtida storangrepp, eller man nöjer sig med den möjlighet som väl inte helt kan uteslutas, nämligen att Västtyskland under givna omständigheter kan visa större vilja än sina allierade att bruka militärmakt för att uppnå en återförening, kan detta ge sovjetledarna motiv för att räkna med att Västtyskland kommer att bruka militär makt.

* Se min redogörelse för strategiskt tänkande i Sovjetunionen och Förenta staterna i "Til Orientering" nr 16, 1967, utgiven av Norsk Utenrikspolitisk Institutt. Förkortad utgåva i "Vårt vern" nr 8, oktober 1968.

Om man tänker sig ett västtyskt försök att tvinga igenom en återförening med militärmakt, kan man lätt föreställa sig att sovjetledarna tillägger tjeckoslovakiskt territorium mycket stor betydelse. Det är kanske svårt, till och med för de mest misstänksamma bland sovjetledarna, att tänka sig ett regelrätt västtyskt angrepp på Tjeckoslovakien som led i ett försök att nå återförening. Men det är säkert lätt att föreställa sig att västtyskarna skulle få en betydande fördel, om de kunde räkna med att Tjeckoslovakien förhöll sig neutralt. Med ett neutralt Tjeckoslovakien kunde västtyskarna koncentrera sina angrepp över de nordtyska slätterna utan att vara rädda för motstötter på flanken från de västliga delarna av Tjeckoslovakien. Slagkraftiga sovjetstyrkor i det västliga Tjeckoslovakien skulle däremot, genom den möjlighet det skulle skapa för defensiva operationer mot Västtyskland, kunna representera en extra och avgörande avskräckning mot västtyska militära framstötter. Nödvändigheten av stationering av sovjetiska styrkor vid den tjeckoslovakiska västgränsen måste sålunda ses i ljuset både av sovjetisk Tysklandspolitik och av tjeckoslovakisk pålitlighet. I den mån som Sovjetunionen önskar lägga vikt vid de strategiska konceptioner, vilka är centrala i det säkerhetspolitiska tänkandet, som är en viktig grund för Sovjetunionens Europapolitik, betraktar förmodligen Moskva en tjeckoslovakisk säkerhetspolitik inom ramen för Warszawapakten som ett vitalt intresse. Detta kan uttryckas på ett annat sätt: Om Sovjetunionen tillät att Tjeckoslovakien drog sig ut ur Warszawapakten, skulle det förmodligen betyda dödsstöten för trovärdigheten i den sovjetiska Tysklandspolitiken.

Eftersom Sovjetunionen inte hade ändrat sin Tysklandspolitik, kan vi då också anta att en tjeckoslovakisk säkerhetspolitik av typ II eller III automatiskt skulle utlösa militära motaktioner från Sovjetunionens sida.

Den sovjetiska hållningen

En väsentlig punkt i krisen var det sovjetiska önskemålet att förstärka den tjeckoslovakiska västgränsen genom stationering av sovjetisk trupp. Ett sådant önskemål kan motiveras med hänvisning till de resonemang vi har genomfört härövan. Från sovjetisk sida är önskemålet alldeles säkert formulerat sedan man analyserat "Moldau"-manövern och kommit till det resultatet att de tjeckoslovakiska trupperna inte höll måttet.* Det tjeckoslovakiska motargumentet har hela tiden varit att de tjeckoslovakiska styrkorna är tillräckligt starka för att försvara västgränserna.

Redan under Novotnýperioden framförde Sovjetunionen önskemål om stationering. Men man pressade inte önskemålet på det sätt som vi har bevittnat 1968. Det hör till dagens ironi att det var Novotný som lyckades avvisa kraven den gången. Så länge Sovjetunionen hade en ledare i Prag som man kunde lita på, blev alltså inte krav omsatta i väpnad intervention. Under Novotný kunde kanske sovjetledarna räkna med både att tjeckerna skulle kämpa för sovjetiska intressen och att de skulle skapa förhållanden som kunde underlätta hjälp från Sovjetunionen vid en tidig tidpunkt i en kris. Dessutom hade de en garanti för att Tjeckoslovakien inte skulle inlåta sig i en självständig samarbetspolitik gentemot Västtyskland.

Dessa faktorer kan ha ändrat sig i och med att Dubček efterträdde Novotný. För det första kan man anta att de sovjetiska föreställningarna om den roll en konventionell militärmakt kan spela i Europa hade fått ytterligare näring. Man har inte bara kunnat observera sovjetiska uttalanden i den riktningen. Man kan också anta att den åskådningsundervisning Israel gav under sexdagarskriget sommaren 1967 kan ha starkt påverkat också Sovjetunionen. Det israeliska stridsvagnskriget var tyskt, för att inte säga "guderianskt" till sin karaktär. Det fördes av en i sovjetiska ögon aggressiv makt som tillika står under amerikanskt beskydd.

* Meddelat av professor John Erickson. The Sunday Times 1.9.1968.

Man behöver inte vara iklädd ideologiska skygglappar för att dra mycket talande paralleller med Västtysklands situation.

För det andra verkade den nya tjeckoslovakiska regimen inta en ny och mera flexibel hållning till Västtyskland. Medan den Brandt-Kiesingerska östpolitiken inte mötte något gensvar i Prag under Novotný, såg det ut som om Dubčekregimen skulle vara mera öppen för en samförståndspolitik. Antydningar om tjeckoslovakiska planer på stora lån i väst kunde uppfattas i samma riktning. Det är förmodligen mot den bakgrunden man bör se Warszawabrevets tal om att man inte skulle tolerera att imperialismen fick förändra maktbalansen till sin fördel vare sig det skedde med krigiska *eller fredliga* medel.

En viktig punkt tycks också vara att sovjetledarna inte litade på Dubček. Huvudorsaken var kanske att han experimenterade med grundläggande dogmer, vilket effektivt kunde undergräva partiets maktmonopol. När han kunde inlåta sig på sådana experiment, var det inte sagt att han inte kunde pröva andra.

Sett genom sovjetiska säkerhetspolitiska ögon tycks den kombinationen man hade haft i form av en relativt svag tjeckoslovakisk militärmakt och en lydlig ledare (Novotný), ge en acceptabel garanti: Kraven på stationering blev därför inte omsatta genom stark press, inte heller genom invasion. Den nya kombinationen med i stort sett samma tjeckoslovakiska styrkor, men med en ledare, Dubček, som sovjetledarna inte litade på, representerade alltså uppenbarligen en icke-acceptabel säkerhetsgaranti för Sovjetunionen. Uttryckt på ett annat sätt: Dubček hade inte sovjetledarnas förtroende i den grad att han lyckades upprätthålla den tjeckoslovakiska baspolitiken. Kravet på stationering ändrades därför till invasion.

Om vi återvänder till vårt resonemang om Sovjetunionens säkerhetsintressen och den tjeckoslovakiska säkerhetspolitikens huvudtyper, kan vi konstatera att det inte var tillräckligt att Tjeckoslovakien höll sig inom ramen för situationstyp I, alltså medlemskap i Warszawa-pakten. Medlemskapet skulle utövas på ett för Sovjetunionen acceptabelt sätt. Detta förutsatte alltså antingen särskilt lojala tjeckoslovakiska ledare eller en för Sovjetunionen acceptabel förstärkning av de tjeckoslovakiska väpnade styrkorna.

Den tjeckoslovakiska problemställningen

Vi kan inte veta om Dubček hade att välja på att å ena sidan acceptera stationeringskravet och att å andra sidan öka det tjeckoslovakiska bidraget till Warszawapaktsförsvaret. Skulle en markerad ökning av de tjeckoslovakiska styrkorna uppfattas som en ökning av det tjeckoslovakiska bidraget till pakten eller skulle den uppfattas som ett försök från Dubčeks sida att skaffa sig ett nytt styrkeunderlag för ökat motstånd mot stationeringskraven? I en isolerad säkerhetspolitisk analys kunde ökad egeninsats vara ett sätt att undgå ”hjälp”. Men ökad egeninsats måste få en form som gör den acceptabel inom ramen för konfliktens politiska innehåll. Man kan anta, att om ökad insats skulle förstärka gränserna mot väst skulle den understryka det tjeckoslovakiska påståendet att tjeckerna själva var i stånd att försvara dessa gränser. Det är kanske från denna synvinkel man bör förstå det tjeckoslovakiska beslutet att hålla manövrer i bergen i västra Tjeckoslovakien den 21 och 22 augusti. Manövrerna skulle ledas av chefen för den tjeckoslovakiska arméns västregion, och de skulle övervaras av observatörer från de andra Warszawapaktländerna samt av medlemmarna i den tjeckoslovakiska nationalförsamlingens försvars- och säkerhetsutskott.* Antingen dessa manövrer var rutinmässiga eller planerade under påverkan av den aktuella krisen, kunde de – om de blev lyckade – ge ökad styrka åt de tjeckoslovakiska argumenten.

* Berlingske Tidende 20.8.1968.

I efterhand kan man hävda att Dubček borde ha accepterat sovjetisk stationering vid västgränsen för att undvika invasion. Sovjetunionen skulle då få de säkerhetspolitiska garantier som Dubčeks försäkringar om trohet mot Warszawapakten inte gav.

Men därmed skulle också det tjeckoslovakiska liberaliseringsprogrammet komma i farozonen. Kunde Dubček känna sig säker på att liberaliseringsprogrammet skulle kunna genomföras, om Tjeckoslovakien måste härbärgera en del stridsberedda slagkraftiga, högrörliga, *konventionella* sovjetiska styrkor, troligen med den politiska apparat som vanligen åtföljer sovjetstyrkorna, på eget territorium? De skulle komma att representera en obehaglig aktuell och/eller politisk press, eftersom de skulle kunna sättas in – detta gäller såväl stridskrafterna som den politiska apparaten – utan den iögonenfallande belastning som ett överskridande av den nationella gränsen skulle utgöra. Styrkorna skulle bli *multi-purpose-styrkor*, även om det aldrig så mycket vore ett säkerhetspolitiskt resonemang som låg till grund för stationeringen. Att släppa in sovjetstyrkorna vore ödesdigert för Dubček. Att inte släppa in dem visade sig vara väl så ödesdigert.

Om man betraktar möjligheten av sovjetisk inmarsch som det primära hotet mot det tjeckoslovakiska experimentet under 1968, kan man betrakta hotet från Västtyskland som det sekundära. Detta var såtillvida helt i linje med det politiska innehåll som Dubček lade i experimentet: ett stärkande av partiet med reformer som led i en starkare roll för Tjeckoslovakien även i Warszawapakten. Gentemot Sovjetunionen valde Tjeckoslovakien en militär anpassningspolitik i stället för en militär avskräckningspolitik. Detta underströks också i de talrika signaler de tjeckoslovakiska ledarna gav Sovjetunionen om att den tjeckoslovakiska armén inte skulle göra väpnat motstånd, om Sovjetunionen såg sig tvingad att företa en invasion.

En militär avskräckningsstrategi kunde tänkas genom en alternativ uppmarsch av de stående tjeckoslovakiska styrkorna och/eller genom hel eller delvis mobilisering. Det är svårt att avgöra vilket militärt värde en omdisponering skulle utgöra. Det tycks självklart att både den tjeckoslovakiska armén och flygvapnet på litet längre sikt skulle bli besegrade. Sovjetunionen och de övriga trogna Warszawapaktländerna skulle i alla fall disponera tillräckliga resurser för en militär seger. Tjeckoslovakien skulle kunna angripas från flera håll samtidigt och säkert besegras på kort tid. Vi bortser helt från att ett tjeckoslovakiskt väpnat motstånd skulle vinna tid för räddningsexpeditioner från vänligt sinnade länder, t.ex. Jugoslavien, eller från västmakterna.

En uppmarsch som led i en avskräckningsstrategi skulle ändra konflikten politiskt och också militärt. Den skulle – antingen den ledde till en försvagning av västgränsen eller inte – inge Sovjetunionen ökad misstanke om att Tjeckoslovakien var på väg ut ur Warszawapakten. Vilken annan orsak skulle Tjeckoslovakien ha för att marschera upp mot sina ”bröder”? I detta avseende kunde en sådan tjeckoslovakisk beredskapsåtgärd förstärka de sovjetiska motiven att gå till väpnad intervention.

Militärt skulle en uppmarsch betyda att priset för en ockupation skulle stiga. Man var tvungen att i detta alternativ räkna med krig. Detta skulle troligen betyda stor ödeläggelse för Tjeckoslovariens del och kanske också en sovjetisk militärregering efter det att motståndet nedkämpats. Men det skulle också betyda ett ökat pris för Sovjetunionen. Frågan skulle då vara om den ökade nödvändigheten skulle vara så stark att Sovjetunionen också ville betala det ökade priset?

Man kan här påminna om att sovjetiska styrkor under ”den polska oktobervåren” 1956 ryckte in i Polen från Östtyskland, men att de drog sig tillbaka sedan polska styrkor hade öppnat eld mot dem.* Skulle detsamma ha kunnat ske i Tjeckoslovakien?

Om Dubček hade valt omläggning av den militära strategin hade han konfronterats med en rad problem. En omläggning i det ögonblick invasionen var ett faktum skulle tekniskt sett te sig mycket problematisk, den skulle inte längre kunna ha en invasions-avvärjande effekt. En omläggning skulle i så fall innebära faror för ett blodigt krig.

Omläggningen måste därför komma vid en tidigare tidpunkt. Men även detta skulle erbjuda problem. Vi bortser här från de rent inre problemen i partiledningen, även om dessa kunde vara avgörande nog. En sak är att gå med på en inre liberalisering, en annan sak att utmana Sovjetunionen i militärt avseende. Under förutsättning att det skulle ta tid att genomföra omdisponeringen, skulle Tjeckoslovakien göra sig extra sårbart under uppmarsch-perioden. En uppmarsch skulle knappast kunna döljas för ryssarna. Vid omläggningen skulle därför provokationseffekten komma att öka avsevärt, medan det skulle ta någon tid innan trupperna skulle kunna vara på plats, alltså innan den militära avskräckningseffekten skulle infinna sig. Själva omläggningen skulle i så fall betyda en extra inbjudan till snabb sovjetisk ockupation.

Det finns inget belägg för att Dubček kan ha övervägt en avskräckningsstrategi. Hans dispositioner ända till den sista dagen, med bl.a. manövrerna i väst, tyder mera på att han satsade på anpassningsstrategin. Men det ligger inte desto mindre nära till hands att anta att överraskningsmomentet vid invasionen och de invaderande styrkornas stora antal just hade till syfte att beröva Prag andrum och att skapa en för tjeckoslovakerna ohållbar situation, såvida de övervägde väpnade motdrag.

Rumänsk avskräckning

Den rumänska frigörelsepolitiken har också säkerhetspolitiska aspekter. Men fallet Rumänien tycks inte ha så stora säkerhetspolitiska konsekvenser för Sovjetunionen som Tjeckoslovakien. Detta tycks hänga samman med Rumäniens geografiska läge. Det ligger inklämt mellan Sovjetunionen, Bulgarien och Ungern, men har också gemensam gräns med Jugoslavien. Den rumänska frigörelsepolitiken har betraktats med stor skepsis i Moskva. Hittills har dock sovjetledningen inte ansett det nödvändigt att ockupera Rumänien eller att hota med detta för att driva det tillbaka till fällan.

En faktor som radikalt skiljer Rumänien från Tjeckoslovakien är att frigörelsepolitiken inte har lett till liberaliseringsåtgärder. Det rumänska kommunistpartiet har inte inlåtit sig på finns inte samma sorts ideologiska smitta som i Tjeckoslovakien. Dessutom finns det orsak att tro, att den rumänska frigörelsepolitiken kan ha bidragit till att knyta Bulgarien och Ungern närmare Sovjetunionen. Orsakerna till detta ligger inte minst i minoritetsproblem och gamla gränstvister.

Ockupationen av Tjeckoslovakien har aktualiserat problem i det sovjetisk-rumänska förhållandet. Vid månadsskiftet augustiseptember hade säkerligen 1,2 miljoner man sovjetiska trupper marscherat upp mot Rumänien.

Den rumänska strategin skilde sig radikalt från den tjeckoslovakiska. Omedelbart efter det att Tjeckoslovakien hade blivit ockuperat, förklarade Ceausescu att Rumänien skulle kämpa, om det blev angripet. Han valde alltså att satsa på en militär avskräckningsstrategi i stället för en militär anpassningsstrategi. Vid ockupationen av Tjeckoslovakien hade Sovjetunionen och dess medockupanter redan betalt det betydande politiska pris som maktbruket utgjorde. Dylka marginalbelastningar behövde man alltså inte räkna med gentemot Rumänien.

* Raymond L. Garthoff: Soviet Military Policy. New York 1966, s. 158.

Eftersom priset redan var betalt, kunde Sovjetunionen kanske göra ett ockupationsförsök, och då bara med de rent militära omkostnader ett sådant försök skulle medföra.

En faktor som talar för den sovjetiska styrkeökningen gentemot Rumänien var kanske också, att man ville tvinga Rumänien att inställa den öppna och skarpa kritiken av ockupationen av Tjeckoslovakien.

Ett led i den rumänska avskräckningspolitiken – antingen den utvecklades av Rumänien självt eller inte – var förhandlingar med Jugoslavien om ett eventuellt säkerhetspolitiskt samarbete. Den jugoslaviska viljan till samarbete underströks bl.a. genom mobilisering av tre årsklasser reservister.

En annan faktor som underlättade det rumänska avskräckningsspelet var att Folkrepubliken Kina gjorde ett otvetydigt uttalande om att Kina inte ”skulle se lugnt på” om Rumänien blev angripet av Sovjetunionen. Det klargjordes också från amerikansk sida att inte heller den andra supermakten skulle ställa sig likgiltig inför en sovjetisk ockupation av Rumänien.

Den sovjetiska aktionen

Det sovjetiska bruket av maktmedel kommer att analyseras ur flera synvinklar. Det faktum att Sovjetunionen har använt vapenmakt för invasion i ett centraleuropeiskt land år 1968 kommer att bli en mycket central punkt i varje säkerhetspolitisk situationsbedömning under kommande år. En första reaktion var att detta kom överraskande. Mot bakgrunden av konsekvenserna av den sovjetiska politiken i Ungern 1956 och mot bakgrunden av Sovjetunionens allmänna Europapolitik under 1960-talet har det varit en generell uppfattning att tröskeln för sovjetiskt maktbruk hade blivit högre än tolv år tidigare. En sådan uppfattning måste revideras.

En politisk kris med en supermakt innebär alltid risk för insats av vapenmakt. Det faktum att Sovjetunionen har militära styrkor som kan sättas in för att stödja dess politik, kan ingen som är i konflikt med Moskva bortse från. De sovjetiska vapnen är i alla sammanhang en potentiell faktor.

Problemet för en liten stat i en politisk konflikt med supermakten Sovjetunionen är därför inte så mycket att bedöma den sovjetiska militära kapaciteten, även om också Sovjetunionen är underkastad vissa begränsningar, bl.a. för att den kan bli tvingad att möta utmaningar på flera fronter samtidigt. Problemet är snarare att bedöma sannolikheten av att Sovjetunionen kommer att använda sina styrkor, dvs. bedöma de sovjetiska intentionerna.

Under tiden före invasionen använde sovjetledarna sin vapenmakt i ett spel som gick ut på att signalera militära intentioner för att uppnå politiska fördelar. De eskalerade intentionssignaleringen i krisens olika faser. Vi skall här indela förinvasionsspelet i två faser.

Den första fasen omfattade tiden från de sovjetiska stabsövningarna på tjeckoslovakisk mark i juni–juli. Den andra fasen omfattade de stora sovjetiska militärmanövrerna längs den tjeckoslovakiska gränsen i augusti.

Karakteristiskt för stabsövningarna var för det första att de ägde rum på tjeckoslovakisk mark efter det att krisen hade tillspetsat sig, bl.a. genom skarp sovjetisk kritik av liberaliseringen. Tjeckoslovakernas godtagande av den sovjetiska närvaron kan ses som ett bevis på deras trohet mot Warszawapakten. Men den kan också ses som ett sovjetiskt försök att understryka sitt ogillande av liberaliseringen. Den innebar en press på Dubček att hålla igen. Tjeckoslovakerna kunde inte undgå att lägga märke till att styrkorna efter hand kom upp i ett antal som gjorde dem till en militär faktor; bl.a. ”höll” de flera flygplatser. Att styrkorna i betydande utsträckning var utrustade med sambandsmateriel måste uppfattas som en politisk signal om att de skulle kunna användas som ett led i ett försök att ta makten genom en statskupp. Det tekniska propagandamaskineriet var i varje fall på plats. Truppernas ständigt

uppskjutna tillbakadragande och deras försök till fraternisering med befolkningen i de traditionellt mest ryskvänliga distrikten i Slovakien kan tolkas på samma sätt. Det ligger nära till hands att anta att stabsövningarna blev ett försök att testa, huruvida det fanns tillräckligt mycket oenighet i partiet om Dubčeks politik för att en kupp mot honom skulle ha möjligheter att lyckas. Att trupperna till slut drogs tillbaka tyder på att ryssarna inte såg tillräckligt stor chans för att en kupp, på grundval av den styrkedemonstration stabsövningarna representerade, skulle lyckas. Det ligger närmare till hands att tro att truppers närvaro snarare förde till starkare uppslutning kring Dubček. Om detta också var den sovjetiska bedömningen kan vi inte veta. Men det ligger nära till hands att anta att sovjetledarna inte ansåg den styrkedemonstration som stabsövningarna representerade tillräcklig för att splittra partiet och därmed skapa en grund för en ny och sovjetvänlig regim. Det faktum att styrkorna ännu stod i landet under Čiernaförhandlingarna utan att detta gjorde Dubček medgörligare, kan ha ställt sovjetledarna inför följande alternativ:

1. En lösning av krisen med politiska medel.
2. En större maktdemonstration för att störta Dubček eller omintetgöra hans politik.
3. Invasion.

Sovjetledarna försökte det andra alternativet. Den andra fasen i förinvasionsspelet inleddes med de stora manövrerna vid den sovjetiska västgränsen efter Bratislavaförhandlingarna. Det rapporterades att detta var de största övningar Sovjetunionen någonsin hade hållit i fredstid. Att de sammanföll med en intensiv sovjetisk propagandaoffensiv för de sovjetiska tolkningarna av Bratislavaöverenskommelsen, gör att man måste betrakta dem som en direkt påtryckning på Dubček. Manövrerna signalerade ökad villighet till väpnad intervention i den händelse Dubček inte skulle rätta sig efter de sovjetiska tolkningarna av avtalet i Bratislava. Men dessa manövrer tycks ha svetsat samman det tjeckoslovakiska folket bakom Dubček. En sådan västlig observation utesluter emellertid inte att Sovjetunionen, bl.a. i Dubčeks försök att pålägga pressen större försiktighet, såg möjligheter att nå sitt mål med ökade militära påtryckningar. I varje fall valde de det tredje alternativet.

Vissa tolkare har antytt att de stora manövrerna i fas två inte var ett avgränsat försök att pressa Dubček, utan en nödvändig förberedelse för invasionen, och att beslutet om invasion alltså var fattat i och med beslutet om manövrerna. Om detta är riktigt skulle det betyda att den sovjetiska militära apparaten är föga smidig. Visst måste det framstå som en fördel att få trupperna grupperade på ett sådant sätt och få dem försedda med bl.a. skarp ammunition, men det är svårt att tro att detta var en militärteknisk nödvändighet för invasionen. Det är också svårt att tro att sovjetledarna inte skulle ha så stram kontroll över sin militära apparat att de inte skulle kunna underlåta att sätta invasionsplanerna i verket, medan trupperna ännu stod utanför Tjeckoslovakien.

Invasionen

Det ligger nära till hands att anta att den sovjetiska förhoppningen var att en så markerad ökning av de militära påtryckningarna skulle driva igenom de sovjetiska synpunkterna. Det bästa skulle vara en ny regering, t.ex. en Novotnýregering, eller en ministär med någon annan sovjettrogen politiker i spetsen. Det näst bästa skulle vara en lydlig Dubček, flankerad av sovjettrogna medarbetare.

De första flygbladen antydde att sovjetregeringen satsade på Novotný. Men detta tycks ha haft en samlande effekt på partiet och folket. Novotnýalternativet måste omedelbart uppges. Själva arresteringen av Dubček skall ha skett i ”Indras revolutionsregerings namn”, vilket tyder på att Sovjetunionen satsade på denne sovjettrogne politiker.

En överraskande poäng vid invasionen var att trupperna stod till synes maktlösa gentemot demonstranter som använde sig av den grova förolämpningen att rita hakkors på stridsvagnarna. Det är knappast vanligt att en invasionsarmé har instruktioner att skjuta på vapenlösa demonstranter. Men det måste verka överraskande att armén inte förhindrar förolämpningar av en sådan storleksgrad. På officerare och manskap måste en sådan situation verka demoraliserande. Sådillvida tyder situationen på att den politiska kontrollen över armén var hundraprocentigt effektiv. Men den tyder också på att sovjetledarna inte hade förutsett att något sådant skulle kunna ske. Då skulle i varje fall invasionsarmén ha omfattat tillräckligt med säkerhetstrupper, t.ex. militärpolis, men de lyste med sin frånvaro.

Sovjetledarna måste ha räknat med att demonstrationen av de stora pansarstyrkorna skulle skrämja det tjeckoslovakiska folket, eller i alla fall partiet eller en del av partiledningen till eftergivenhet.

När allt kom omkring var det fortfarande Novotnýs gamla centralkommitté som även Dubček stod i spetsen för. Den fysiska makten i landet – armén och polisen – bestod fortfarande i huvudsak av folk som hade varit lojala Novotnýmän. Skulle inte en sovjetisk maktdemonstration åstadkomma en för Sovjetunionen acceptabel attityd i Tjeckoslovakien?

Med sådana förhoppningar kunde konsekvenserna av att vänta – t.ex. tills den nya centralkommittén skulle väljas vid partikongressen den 9 september – te sig riskabla för sovjetledarna. Kunde man inte genom att välja en fredlig ockupation innan dess undgå att bli tvungen att välja en ockupation med maktmedel senare?

Det tjeckoslovakiska icke-våldsmotståndet var en viktig politisk faktor under ockupationens första vecka. Den kommer att ge dem som studerar icke-våldet intressant material för fortsatt forskning. Utan att föregripa resultaten av dylika studier skall vi här nöja oss med en del helt preliminära observationer.

Icke-våldsmotståndet var en viktig politisk faktor därför att sovjetledarna troligen inte hade förutsett vad som skulle inträffa. Det uppstod en moralisk icke-våldsterror för sammanhållning inom den tjeckoslovakiska befolkningen, som var starkare än den terror som utvecklades av de i stort sett passiva soldaterna. Icke-våldet var effektivt därför att Sovjetunionen hade valt en konfliktnivå, där icke-våld kunde visa sig effektivt. Det representerade en effektiv motvikt på denna konfliktnivå och ställde därvid ockupanterna inför valet mellan att söka en politisk lösning någorlunda i överensstämmelse med de nya maktförhållandena i landet, eller att eskalera konflikten till en högre nivå, mot ockupation med våld. Under ockupationens andra vecka eskalerade ockupationstrupperna konflikten. Icke-våldsdemonstranterna drevs gradvis bort från Prags gator. Ändå tycktes den moraliska icke-våldsterrorn vara stark nog att hålla befolkningen samlad kring Dubček.

Sovjetunionen har de militära maktmedlen för att kunna eskalera konflikten ytterligare. Men detta kommer att skapa nya politiska problem. Medan Sovjetunionen har accepterat en Dubčekregim som kan sättas under ständig och förlöpande press, skulle alternativet – så länge ingen quisling kan uppdrivas – vara en rent sovjetisk militärregering.

Invasionens karakteristik

Det föreligger få fakta om den beslutsprocess, som förde fram till beslutet om invasionen. Det har antytts att beslutet fattades först efter en lång och intensiv kamp mellan ”hökar” och ”duvor” inom den sovjetiska ledningen. Andra har framhållit att beslutet var ett resultat av påtryckningar från Ulbricht och Gomulka.

Om själva tidpunkten för beslutet föreligger också olika hypoteser. Somliga anser att beslutet fattades fredagen den 16 augusti. Andra har antytt att beslutet fattades tidigt på våren. De

hänvisar till att planläggningen måste ha tagit flera månader i anspråk, och antar att sovjetledarna bara väntade på ett lämpligt tillfälle att sätta invasionen i verket. Till andra fullt möjliga tolkningar hör den att sovjetledarna använde en redan fullt utarbetad eventualitetsplan, alltså att Warszawapakten har färdigutarbetade planer för att invadera olydiga medlemsländer. En variant av denna tolkning kan man finna i en spekulativ huruvida den huvudplan som följdes i verkligheten var en ordinär plan för aktion mot ett eventuellt angrepp från väst mot Tjeckoslovakien. På vilket sätt skulle en sovjetisk hjälpaktion mot ett västligt angrepp på Tjeckoslovakien i huvuddrag skilja sig från invasionen sådan den blev genomförd? Här måste vi emellertid tillägga att huvuddelen av sovjetstyrkorna överfördes från Östtyskland. Sovjetunionen blottade härvid den viktigaste flanken mot Västtyskland. I en hjälpaktion i förening med ett angrepp från väst skulle Sovjetunionen inte kunna ta en sådan chans, utan hade varit tvungen att föra in styrkor direkt från Sovjetunionen.

Vi kan konstatera två tekniska inslag i invasionen, som kan ha betydelse för en värdering av sovjetisk angreppsstrategi. Det första är att operationerna var omfattande, bl.a. med ett betydande bruk av lufttransportmedel. Stridstransportflyg, bl.a. lastat med stridsvagnar, landade punktligt med en minuts mellanrum på Prags flygplats.

Det andra är att försörjningsproblemen har varit stora. Detta gäller inte förmågan att byta ut stora truppstyrkor snabbt – det demonstrerades då de demoraliserade sändes hem. Men det gäller bl.a. proviant. Om man skall sätta tro till de ständigt återkommande uppgifterna om att trupperna inte fick proviant och andra livsförnödenheter i tillräcklig utsträckning, kan det tyda på att Sovjetunionen hade svårigheter på underhållssidan. Det är svårt att bedöma detta problem. Man kan kanske förmoda att sovjetledningen hade räknat med möjligheten att trupperna skulle bli försörjda i Tjeckoslovakien. Man kan kanske också skylla den bristande försörjningstjänsten på en kalkyl att ockupationen skulle vara kortvarig. En annan faktor pekar i samma riktning. De sovjetiska divisioner som är stationerade i t.ex. Östtyskland lär ha stor rörlighet och eldkraft men svaga underhållsforband. En forskare som Morton Halperin hävdar* att detta är ett tecken på att de inte är avsedda för offensiv krigföring. Mot denna uppfattning kan man resa invändningen att deras utrustning just tyder på att de är avsedda för en offensiv krigföring och för att leva på det land de ockuperar. En liknande tanke anknyter till den uppfattningen i den sovjetiska strategiska diskussionen att Sovjetunionen i atomåldern behöver stora styrkor, därför att ett atomkrig skulle medföra så stora förluster. Sätillvida kan man sätta ett frågetecken för truppernas förmåga att hålla en väpnad konflikt på en konventionell nivå under särskilt lång tid.

Ockupationen utfördes inte bara med sovjettrupper, även om de utgjorde den största kontingenten. Just för att operationen var av politisk art var det viktigt för Sovjetunionen att de trogna Warszawapaktsbröderna deltog, så att deras prestige blev bunden till ockupationen. Det skulle vara svårt för bundsförvanterna att ta avstånd från ockupationen efteråt, när man skulle bli tvungen att ta itu med de negativa politiska följderna, om de hade deltagit från början. I detta låg naturligtvis en sovjetisk önskan att binda de allierade, vare sig de hade ivrat för invasionen såsom man antar att Ulbricht hade gjort, eller varit tveksamma, vilket man antar att Kádár hade varit. Då det snart visade sig att det var en politisk blunder att låta östtyska divisioner delta, drogs östtyskarna i all stillhet tillbaka, till och med redan efter tre dagar.

Ockupationen visade intressanta inslag i Warszawapaktsstruktur. Man kan utgå från att Pragledningen inte var informerad, även om den hade fått en rad mer eller mindre klara förhandssignaler. Det faktum att den rumänske partichefen Ceausescu kunde säga att Rumänien inte var informerat, leder till uppfattningen att Warszawapakten är mycket lös i sin

* Morton H. Halperin: *Contemporary Military Strategy*. Boston 1967, s. 63.

uppbyggnad. Föga är skrivet om Warszawapaktens struktur. Antydningarna från general Prchlik om större medbestämmanderätt för de mindre medlemsländerna tyder på att Warszawapakten är helt sovjetdominerad. Det faktum att fem av paktens medlemsländer sätter i gång ett angrepp mot ett annat medlemsland utan att detta är informerat, skulle tyda på att Prchliks kritik var välgrundad.

Det ligger nära till hands att anta att Sovjetunionen dominerar pakten på ett så suveränt sätt att den kan kalla på medlemsstaternas medverkan i operationer i den utsträckning den önskar. Om detta är riktigt, betyder det att skillnaden mellan Warszawapakten och NATO är betydande. Sätillvida ställer detta förslagen om en ömsesidig upplösning av pakterna i ett nytt ljus. I detta sammanhang kan man emellertid inte bortse från att Warszawapakts

länderna sinsemellan har ett stort antal stödpakter på dubbelsidig och flersidig basis, tillsammans åtminstone 23. Detta ställer Warszawapakten i ett annat ljus än NATO. Såvida en ömsesidig upplösning skulle bli likvärdig, måste också de 23 stödpakterna inbegripas.

Det har alltid varit en sovjetisk överbefälhavare för Warszawa-pakten. Detta är i och för sig inte märkligt. NATO har också alltid haft en amerikansk militär chef. Detta beror naturligtvis på att det är supermakterna som lämnar de största bidragen. Såvitt man vet har Sovjetunionen under de senaste åren försökt att utvidga användningen av paktens politiska maskineri. Det har ständigt förekommit ministerrådsmöten. En liknande utveckling har ägt rum när det gäller stabsarbetet. Högkvarteret ligger i det sovjetiska försvarsministeriet på Frunzegatan i Moskva. Staben är sovjetisk, men under senare år har medlemsländerna uppenbarligen lagt större vikt vid att vara representerade, bl.a. med förbindelseofficerare. Sovjetiska förbindelseofficerare finns också vid de olika nationella högkvarteren. Men föga är känt om deras reella funktioner. Kanske möts de sällan vid rådsbordet.

Eftersom Sovjetunionen också vill använda Warszawapakten som ett instrument för att hålla medlemsländerna under kontroll, är det naturligt, om Moskva hyser betänkligheter, när det gäller att släppa in allierade officerare. A andra sidan kan just en integrering på stabsnivå bidra till att knyta länderna närmare samman. Men det förutsätter förmodligen att den militära integrationen är ett uttryck för en politisk vilja till närmare samarbete. Att allierade officerare i vissa situationer också kan fungera som spioner, kan bidra till att neutralisera pakten som ett sovjetiskt kontrollinstrument.

Problemet är inte bara aktuellt i fråga om operationer mot Tjeckoslovakien. Det gäller också Rumänien som har distanserat sig från pakten genom en markerat minskad villighet till deltagande såväl på ministernivå som när det gäller övningar.

Det ligger nära till hands att anta att integrationsnivån är låg. A andra sidan måste det förekomma ett visst stabssamarbete under Warszawapaktsövningarna. Även om man kan föreställa sig att det är Sovjetunionen som dominerar manöverpolitiken, är det väl orimligt att anta att det också är sovjetiska officerare som direkt anför allierade trupper.

Andra efterverkningar

I samband med angreppet på Tjeckoslovakien försökte Moskva signalera till Förenta staterna och Västeuropa att det inte önskade något europeiskt krig. Washington informerades i och med att angreppet ägde rum. De sovjetiska trupperna, så när som på två divisioner, drogs bort från Östtyskland. Man blottade sig därvid, i alla fall nästan, för ett eventuellt angrepp från Västtyskland mot Östtyskland. Ett sådant blottläggande måste uppfattas som ett tecken på att man inte räknade med att Västtyskland skulle utnyttja situationen militärt eller politiskt. Om så varit fallet, skulle man valt att ta styrkorna direkt från sovjetiskt territorium.

Sovjetunionen ville att ockupationen av Tjeckoslovakien skulle framstå som en intern uppgörelse inom den sovjetiska intressesfären. Följaktligen försökte man bagatellisera de internationella militära verkningarna av ockupationen.

Det är emellertid två faktorer som måste framhåvas i detta sammanhang. Den första är att Sovjetunionen har ändrat den konventionella maktbalansen i Europa genom att stationera truppstyrkor inom ett framskjutet område. Därmed har NATO berövats möjligheten till den strategiska förvarning som innebar att sovjetstyrkorna tidigare måste förflyttas till Tjeckoslovakien. Den övervikta Sovjetunionen har skaffat sig måste emellertid bedömas mot bakgrunden av den nya situation som de tjeckoslovakiska styrkorna måste befinna sig i till följd av ockupationen. Sovjetledarna kommer förmodligen att få större svårigheter att förmå de tjeckoslovakiska styrkorna att samarbeta med sovjetarmén efter invasionen. I varje fall måste detta gälla för en eventuell offensiv operation mot väst. Frågan är emellertid om tjeckoslovakerna någonsin har varit något att räkna med vid sådana operationer. Mot den bakgrunden utgör sovjetarméns förband vid den tjeckoslovakiska västgränsen en ny offensiv kapacitet.

Den omedelbara följden av invasionen var att amerikanska styrkor ryckte fram till gränsen mellan Tjeckoslovakien och Västtyskland. En annan följd är att de främsta talesmännen för en amerikansk truppreduktion i Europa, t.ex. senator Mike Mansfield, har ändrat ståndpunkt. En omedelbar verkan i Västtyskland var att regeringen beviljade 100 miljoner D-mark till försvaret. Nedfrysningen av Bundeswehr till 460 000 man i stället för det ursprungliga styrkemålet på en halv miljon man, tycks ha kommit i farozonen. Sovjetunionen kan ha skaffat sig en betydande västeuropeisk upprustning på halsen.

Den andra faktorn som vi vill beröra här, är den verkan ockupationen kan ha på stormakternas allmänna utrikes- och säkerhetspolitik. Om Sovjetunionens ockupation av Tjeckoslovakien skulle uppfattas i Västeuropa som ett tecken på att Moskva i motsats till vad man tidigare antagit, skulle vara benäget att använda vapenmakt också utanför sin intressesfär, skulle motsättningarna öst–väst skärpas. Alla NATO-länder och även alla neutrala länder måste revidera sina försvarsplaner. Såvida man drar slutsatsen att det föreligger ökad fara för sovjetisk våldspolitik, kommer den eventuella upprustning, som skulle följa av en sådan analys, att leda till att Sovjetunionen ytterligare stramar åt sin politik. Sätillvida kan man tänka sig en ”ond cirkel” av aktioner och reaktioner. ”Det kalla kriget” kan komma tillbaka.

Översättning av Gustaf Stjernberg och Dorothea Rosenblad